

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Republiek op drift? Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893

Janssen, J.A.

Citation

Janssen, J. A. (2023, February 16). *Republiek op drift?: Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

1. Naar een gewortelde republiek: Frankrijk 1875-1889

Op een bepaalde manier leest de Franse geschiedenis vanaf 1870 als het verhaal van één lange spanning. Tussen wat de republiek volgens sommigen moest zijn – robuust, genereus, vrijheidslievend, vooruitstrevend – en volgens anderen daadwerkelijk was: corrupt, partijdig, slap, behoudend. Zoals ook de geschiedenis van de Verenigde Staten zich laat lezen als de strijd of discrepantie tussen de aspiraties die in de constitutie liggen vervat en de alledaagse realiteit. Maar anders dan de Amerikaanse was de Franse republiek onmiddellijk na haar stichting al controversieel.

De Derde Republiek was de eerste georganiseerde parlementaire democratie met algemeen mannenkiesrecht in Europa.¹ Het algemeen kiesrecht voor mannen was in Frankrijk in 1848 al eens ingevoerd en ook in 1792 werd het al gepraktiseerd, maar dit keer bleek de democratie bestendig. Maar, niet zonder worstelingen. Behalve uitdagingen van reactionaire zijde en turbulentie door politieke schandalen bloeide in de tweede helft van de jaren 1880 ook een beweging op die het systeem wilde veranderen, en die een directe bedreiging vormde voor de republikeinse machthebbers. Het boulangisme was niet de *bron* van alle maatschappelijke onvrede, maar het was wel een uitlaatklep voor de grieven die velen jegens de institutionele democratie koesterden.

Op een fundamenteel niveau, misschien door zijn georganiseerde karakter en specifieke geschiedenis, bestond er in de Franse democratie na 1870 een zekere frictie tussen enerzijds het idee van volkssoevereiniteit en anderzijds, als zowel haar tegenstelling als haar uitdrukking, regering via een representatief systeem.² Het boulangisme bewees dat deze spanning niet slechts theoretisch was: zij vormde een enorme beproeving voor het republikeinse gezag, die republikeinen dwong om hun opinies kritisch te toetsen en hun loyaliteit aan het parlementaire bestel te herbevestigen.

¹ Dit was bevestigd in de organische wet of *loi organique* van 30 november 1875, toen de *Chambre* en de Senaat in een gemeenschappelijke sessie besloten dat alle mannen boven de 21 jaar die zich als kiezer hadden geregistreerd in nationale verkiezingen konden stemmen. Dus, zonder beperkingen op het gebied van geboorte, eigendom, etc.

² Zoals Pierre Rosanvallon stelt: een van de twee fundamentele ficties of theoretische aannames van het democratische systeem is dat democratische rechtvaardiging naar het idee van de algemene wil verwijst. Democratisch in de breedste zin betekent: de gehele maatschappij belichamend, de uitdrukking van sociale algemeenheid ('social generality'). Pierre Rosanvallon, *La légitimité démocratique. Impartialité, réflexivité, proximité* (Parijs 2008) 10-11. Rosanvallon poneert echter ook een spanning die specifiek geldt voor de Franse geschiedenis: de implicaties van het idee van politiek rationalisme vs. het idee van soevereiniteit van een algemene wil (449).

1.1 Het politieke bestel van de jonge Republiek

In 1885 bracht Frankrijk een laatste hommage aan een van zijn belangrijkste literaire en politieke helden. Victor Hugo, *pair de France* en beschermheer van de republiek – volgens hem de enige staatsvorm die een volk waardig was – kreeg een staatsbegrafenis.³ Hetzelfde jaar bracht ook de eerste nationale verkiezingen waarin republikeinen verantwoording moesten afleggen over hun regeerperiode. Maar hoewel er al vijftien jaar was verstreken sinds de vestiging van de Derde Republiek, het institutionele schip bleef wankel. De jaren 1879-1889 gelden in feite als crisisjaren: economisch, sociaal en moreel.⁴ En ook daarna vlamde hevige onrust te pas en te onpas op. Desondanks schoot de democratie in deze jaren wortel, zowel in het politieke bewustzijn als in de realiteit.⁵ Geleidelijk kreeg de Franse politiek zijn republikeinse smoel.⁶

De *lois constitutionnelles* van 1875 en de zogeheten *lois organiques* die daaruit voortvloeiden hadden daarvoor de weg gebaad.⁷ De wetten waren het gevolg van een politiek compromis dat een einde maakte aan de impasse die na de nationale verkiezingen van februari 1871 was ontstaan. Hoewel de republiek op 4 september 1870 was uitgeroepen en een nagenoeg geheel uit republikeinse afgevaardigden bestaande noodregering (*gouvernement de la Défense nationale*) was gevormd, hadden deze verkiezingen geresulteerd in een monarchistische meerderheid in de *Assemblée Nationale*.⁸ Intern waren de monarchisten echter verdeeld. De *légitimistes* onder hen golden als fel gekant tegen (de waarden van) de Franse revolutie. Behalve op traditie, het katholieke geloof en de gewoonte, legden ze de nadruk op het heilige, sacrale aspect van de monarchie; ze streefden naar een restauratie van de Franse monarchie onder leiding van een troonpretendent afkomstig uit de oudste tak van het huis van Bourbon. De orléanistes, ook wel *doctrinaires* genoemd en geassocieerd met de

³ Michel Winock, *La gauche en France* (Parijs 2006) 48.

⁴ Garrigues, *Histoire du Parlement*, 281.

⁵ Agulhon, *La République*, I, 25-27.

⁶ Symbolisch benadrukt in 1879 door de terugkeer van de belangrijkste politieke instituties vanuit Versailles naar Parijs en door de aanwijzing van de Marseillaise als het nationale volkslied, ging de ‘republikanisering’ daarnaast met diverse kleinere maatregelen gepaard, zoals de wijziging van straat- of pleinnamen en de plaatsing van bustes van Marianne in gemeentehuizen, etc. Agulhon, *La République*, I, 32. Zie ook Maurice Agulhon, *Marianne au pouvoir, l'imagerie et la symbolique républicaines de 1880 à 1914* (Parijs 1989).

⁷ Mayeur, *La vie politique*, 56-57, 67, 98-101 en 408-409; *loi organique du 30 novembre 1875 sur l'élection des députés*, *Journal Officiel*, nr. 35, 31 december 1875. Aldaar artikel 15 en 16. NB. De wet is online te raadplegen via: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/jo/id/JORFCONT000000007075>

⁸ Deze verkiezingen waren op basis van algemeen mannenkiesrecht georganiseerd. Zie Pierre-Henri Prétot, ‘Le suffrage universel dans la république. Les débats parlementaires 1871-1875’, *Revue Française d'Histoire des Idées Politiques*, 2013 (2), nr. 38, 305-328, aldaar 305-306. Url: <https://www.cairn.info/revue-francaise-d-histoire-des-idees-politiques1-2013-2-page-305.htm>

Julimonarchie onder leiding van Louis-Philippe (1830-1848), waren aanhangers van een andere pretendent, uit het huis van Orléans. Maar gehechtheid aan dat huis was niet hun belangrijkste kenmerk: eerder waren dat hun minder principiële, liberalere houding, elitisme (een hoofdrol voor notabelen) en ook de politieke opkomst van de gegoede burgerij die met de Julimonarchie gepaard was gegaan.⁹

Ondanks hun verdeeldheid slaagden de monarchisten erin een gemeenschappelijke kandidaat te vinden voor de troon. Dit werd de *comte de Chambord*, de kinderloze kleinzoon van de voormalige Bourbon koning Charles X (1824-1830). Na zijn dood zou Chambord worden opgevolgd door een pretendent afkomstig uit het huis van Orléans. Zover kwam het echter nooit, want de graaf maakte duidelijk dat hij de troon alleen zou bestijgen als de revolutionaire Franse driekleur zou worden vervangen door de witte vlag van het huis van Bourbon. Dat zagen de orléanisten niet zitten. De plannen voor een restauratie gingen de ijskast in en er volgde tussen 1873 en 1877 een regeerperiode van ‘royalistes sans roi’, oftewel monarchisten zonder koning, ook wel de *ordre moral* genoemd.¹⁰

In deze jaren werd het beleid conservatiever en nam religie een prominenter maatschappelijke plaats in dan voorheen, wat zich onder meer uitte in een toenemend aantal bedevaartstochten naar plekken als Lourdes.¹¹ De politieke veteraan en gematigde republikein Adolphe Thiers, die reeds aan het hoofd had gestaan van de regering die na de verkiezingen van februari 1871 was gevormd, en die in augustus 1871 officieel was verkozen tot de eerste president van de Derde Republiek, moest in 1873 plaatsmaken voor de katholieke conservatief Patrice de MacMahon, de voormalig bevelhebber van de regeringstroepen die de Parijse Commune bedwongen.

Toch zagen twee jaar later als gevolg van een deal tussen gematigde republikeinen en orléanisten de constitutionele wetten het licht. Ze legden de republikeinse staatsvorm vast en regelden de staatsinrichting van de Derde Republiek. De wetgevende hoofdrol werd toebedeeld aan het parlement, dat voortaan zou bestaan uit een direct en eens per vier jaar integraal (het geval van voortijdig overlijden of aftreden uitgezonderd) middels algemeen mannenkiesrecht gekozen Kamer van Afgevaardigden of *Chambre des Députés* en een indirect gekozen Senaat.¹² Het aantal leden van de *Chambre* lag rond de 590, maar varieerde.

⁹ Michel Winock, *La Droite*, 38, 42, 44 en 66-77.

¹⁰ Michel Winock, *La Droite racontée en famille* (Parijs 2008) 44. NB. Zelfs nadat de comte de Chambord in 1883 zonder nageslacht overleed, weigerden de legitimisten zich achter de orléanistische kandidaat – de comte de Paris – te scharen. Zie Mayeur, *La vie politique*, 86.

¹¹ Marc Ferro, *Histoire de France*, 300; Winock, *La Droite*, 44.

¹² Over de belangrijke institutionele rol die de Senaat in de jaren 1875-1914 speelde, zie Jean Garrigues, ‘Le Sénat de la Troisième République (1875-1914). Réflexions sur une Chambre Méconnue’, *Assemblées et*

De Senaat bestond uit 225 gewone leden, gekozen per departementale verkiezing door een electoraal college van ambtsdragers en functionarissen en elke drie jaar voor een derde vernieuwd, en 75 door de Kamer en Senaat in verenigde zitting – als *Assemblée Nationale* – voor het leven gekozen leden. In eenzelfde soort gezamenlijke zitting kozen de Kamer en de Senaat per absolute meerderheid een president, die zeven jaar in functie bleef en herkiesbaar was.

In theorie was de president behoorlijk machtig. Zo mocht hij ministers benoemen, gezamenlijk verantwoordelijk aan het parlement voor het gevoerde beleid; beschikte hij net als de parlementariërs over het recht van initiatief en had hij bovendien het recht om met voorafgaande instemming van de Senaat de Kamer van Afgevaardigden te ontbinden. In de praktijk had hij echter mede als gevolg van zijn onschendbaarheid (de ministers waren niet aan hem verantwoordelijk en hij niet aan het parlement) en het benodigde ministeriële contraseign voor zijn officiële besluiten een beperkte rol. Ook de invulling die in de praktijk aan het ambt werd gegeven was in dit verband relevant. Op sommige gebieden, zoals de buitenlandpolitiek, was de presidentiële invloed echter fors. Daarnaast bracht de praktijk – de *lois constitutionnelles* repten er met geen woord over – mee dat regeringen werden geleid door een premier of *président du Conseil* die zelf zijn ministersploeg van circa tien leden samenstelde en die door de president werd benoemd. Dit hoefde niet per se de leider te zijn van de grootste groep in de Kamer, maar om te functioneren had een regering wel het vertrouwen van een Kamermeerderheid nodig.¹³

Toch stelt de Franse historicus Jean-Marie Mayeur terecht dat Frankrijk in deze tijd geen sterke presidentiële macht of sterke premier kende. Het politieke primaat lag bij het parlement, zodanig dat Mayeurs collega-historicus Jean Garrigues voor wat betreft de jaren pre-1914 aan het ‘parlementarisme absolu’ of ‘absolute parlementarisme’ refereert, dat volgens hem mede vanwege de aanwezigheid van een fors contingent advocaten, journalisten en professoren onder de volksvertegenwoordigers tevens het gouden tijdperk van de welsprekendheid was.¹⁴

parlements dans le monde, du Moyen Âge à nos jours: actes du 57e congrès de la Commission internationale d'histoire des assemblées d'État et de la vie représentative (2010), 1169-1181. Url: http://www.parlements.org/publications/congres_CIHAE_2006_Jean_Garrigues.pdf

¹³ Een precedent dat Grévy schiep. Mayeur, *La via politique*, 100. Zoals Mayeur terecht benadrukt was dit zeker gezien de politieke context – het gebrek aan een stabiele Kamermeerderheid en de losse organisatie van politieke groepen (zie onder) – een belangrijk voorrecht. NB. De term *conseil des ministres* of ministerraad komt wel in de constitutionele wetten voor.

¹⁴ Jean Garrigues, ‘Les débuts de la Troisième République 1870–1914: un âge d’or de l’éloquence parlementaire’, *Parliaments, Estates and Representation*, 31:2 (2011), 165-179, aldaar 165-166. Url: <https://www-tandfonline-com.ezproxy.leidenuniv.nl/doi/full/10.1080/02606755.2011.613173>

Hoewel de ministers officieel collectief verantwoordelijk waren aan beide Kamers, lag het politieke zwaartepunt door zijn directe verkiezing in eerste instantie bij de Kamer van Afgevaardigden.¹⁵ Met de begrotingscommissie en het recht van interpellatie beschikte die over significante bevoegdheden.¹⁶ Tot eind jaren 1890 werd alleen de *Chambre* in de praktijk bevoegd geacht om een regering naar huis te sturen. Het uitgangspunt voor wat betreft wetgeving was evenwel gelijke rechten: ook senatoren beschikten over het recht van initiatief, en voordat een wet van kracht kon worden, dienden beide Kamers van het parlement een identieke tekst aan te nemen.¹⁷ Evenmin bespoedigend voor het wetgevingsproces werkte het feit dat nieuwe wetsvoorstellen vanuit de regering pas in de Kamer behandeld konden worden nadat er eerst een Kamerrapport over was verschenen. Voordat een wettekst in stemming werd gebracht kon de met bestudering belaste Kamercommissie er bovendien nog aan sleutelen.¹⁸

Volgens een decreet van januari 1871 geschiedden Kamerverkiezingen per gewone meerderheid in de hoofdplaatsen van de kantons op basis van een lijstensysteem of *scrutin de liste*. Per departement circuleerde een kandidatenlijst; het was mogelijk dat dezelfde kandidaten in meerdere departementen werden gekozen, terwijl in een tweede ronde was voorzien als geen van de kandidaten meer dan een achtste van het aantal in het betrokken departement ingeschreven kiezers haalde. In 1875 werd dit systeem veranderd in een districtenstelsel, waarbij ieder arrondissement tenminste één afgevaardigde koos; afhankelijk van het aantal inwoners waren dit er meer. In juni 1885 voerde de Kamer echter op initiatief van de tweede regering Ferry (1883-1885) opnieuw de *scrutin de liste* in, terwijl ieder departement een aantal afgevaardigden kreeg toegewezen proportioneel aan het aantal inwoners. Verkiezing geschiedde per absolute meerderheid; bij gebrek daaraan diende een tweede ronde te worden georganiseerd.

Door hun verdeeldheid bewees dit systeem de republikeinen een slechte dienst: in meer dan 30 departementen presenteerden ze concurrerende lijsten. De verkiezing van Boulanger als afgevaardigde in Parijs in 1889 vormde de druppel: in dat jaar werd het

¹⁵ Vgl. Mayeur, die stelt dat de Senaat en de president tegenwicht moesten bieden aan de *Chambre des Députés*. Mayeur, *La vie politique*, 57, 105 en 107.

¹⁶ Mayeur, *La vie politique*, 109. NB. Mayeur benoemt het niet expliciet, maar het interpellatierecht gold voor alle parlementariërs, omdat het voortvloeide uit artikel 6 van de wet van 25 februari 1875 (*loi constitutionnelle* die de publieke machten organiseerde), houdende dat ministers collectief verantwoordelijk zijn *devant les Chambres* (meervoud) *de la politique générale du gouvernement*.

¹⁷ Mayeur, *La vie politique*, 107-108. Financiële wetten dienden echter in eerste instantie te worden gepresenteerd in en beoordeeld door de Kamer van Afgevaardigden.

¹⁸ Mayeur, *La vie politique*, 106. Commissieleden werden aangewezen door zogeheten *bureaux*, zijnde door loting aangewezen delen van de Kamer (elf in totaal).

districtenstelsel heringevoerd.¹⁹ De gedachte hierachter was vooral praktisch: in plaats van het politieke debat naar een hoger, landelijk plan te tillen, hadden de departementale kieslijsten de opkomst van het boulangisme gefaciliteerd. Het ‘terughalen’ van de verkiezingen van het departementale naar het lokale niveau zou daarom een barrière vormen tegen het boulangisme (en mogelijke toekomstige gelijksoortige bewegingen), doordat verkiezingen minder snel om vage programma’s zouden draaien, die tactische, anti-republikeinse allianties mogelijk maakten, maar eerder om concrete, lokale onderwerpen. Zaken als economische problemen, ministeriële instabiliteit en politieke schandalen zouden minder invloed hebben op verkiezingen.²⁰

Ondanks de republikeinse constitutionele structuur duurde het nog een tijdje voordat de republikeinen de politieke macht in de Derde Republiek daadwerkelijk in handen hadden en er kon worden gesproken van een *République des républicains*. Een eerste belangrijke stap werd daarvoor gezet in 1876, toen de republikeinen een meerderheid behaalden in de Kamer van Afgevaardigden. Een tweede stap volgde in 1877 tijdens de zogeheten crisis van 16 mei, die president MacMahon veroorzaakte nadat hij de republikeinse premier Jules Simon in een open brief om uitleg had gevraagd over zijn toegeeflijke houding tegenover de Kamer en in het bijzonder de leider van de republikeinse meerderheid, Gambetta.²¹ Simon trad af, waarna MacMahon de orléanist Albert de Broglie aanstelde, die een rechts kabinet vormde. De president liet ook de Kamer ontbinden, maar verkiezingen leverden opnieuw een republikeinse meerderheid op, van 323 tegen 208 conservatieven. MacMahon overwoog

¹⁹ Elk arrondissement had, ongeacht het aantal inwoners, tenminste één afgevaardigde; arrondissementen met meer dan 100.000 inwoners hadden per bepaald aantal extra inwoners recht op een extra afgevaardigde. NB. Dit systeem, waarin een arrondissement met 90.000 inwoners evenals een arrondissement van 2000 inwoners beschikte over één afgevaardigde, leidde zoals Mayeur opmerkt (82) tot een oververtegenwoordiging van kleine(re) arrondissementen. Toch zou het tot kort na de Eerste Wereldoorlog blijven bestaan. Over de modus van de landelijke verkiezingen, zie Mayeur, *La vie politique*, 23, 59, 81, 82, 116 en 130.

²⁰ Thomas Ehrhard en Cédric Passard, ‘Réformes électorales et changements institutionnels dans un contexte de démocratisation. Le choix du scrutin uninominal sous la Troisième République en France’, *Swiss Political Science Review*, 24 (2018), 140-160, aldaar vooral 148 en 150-151. Online te raadplegen via: <https://doi.org.ezproxy.leidenuniv.nl/10.1111/spsr.12298>

²¹ De Commune opstand ontstond in 1871 als gevolg van de onvrede van soldaten van de Nationale Garde, die na de nederlaag tegen Pruisen de nieuwe, conservatieve regering Thiers – waarin afgevaardigden uit Parijs naar hun smaak te weinig waren vertegenwoordigd – weigerden te aanvaarden. Op 18 maart van voornoemd jaar omsingelden nationale gardisten het stadhuis. Jules Ferry, in november 1870 benoemd als burgemeester, kon ternauwernood vluchten. Ook de regering vluchtte – naar Versailles – terwijl de hoofdstad in handen kwam van links. Op 28 maart 1871 werd de gemeenteraad omgedoopt tot *Commune de Paris*. Een heftige belegering door regeringssoldaten volgde op 21 mei. Een week en veel bloedvergieten later (ca. 20.000-25.000 doden) was het verzet gebroken. De overlevende *Communards* werden niet gespaard: maar liefst veertigduizend gevangenen wachtte berechting. Honderd van hen werden ter dood veroordeeld; een kwart van deze vonnissen werd daadwerkelijk voltrokken. Anderen kregen gevangenisstraffen, dwangarbeid of werden gedeporteerd (veelal naar de nieuwe Franse kolonie Nieuw-Caledonië). Sommigen profiteerden in 1879 van de amnestiewet, die er op aandringen van Gambetta kwam. Op de plaats waar de opstand was uitgebroken kwam in juli 1873 als gevolg van een parlementair besluit de basiliek van het heilige hart te staan, oftewel de Sacré-Coeur. Zie H.L. Wesseling, *Frankrijk in Oorlog, 1870-1962* (Amsterdam 2007) 63-64; Mayeur, *La vie politique*, 90.

vervolgens een nieuwe ontbinding, maar bond gelet op het ontbreken dit keer van de benodigde steun in de Senaat ten slotte zelf in en benoemde na een kort zakenkabinet in december 1877 de liberale republikein Jules Dufaure als premier.²² Die zou het tot februari 1879 volhouden.

Dat was tevens het jaar van de derde en beslissende stap naar een *République des républicains*. Nadat ook senaatsverkiezingen begin januari een republikeinse meerderheid hadden opgeleverd, werd de positie van MacMahon onhoudbaar. Hij trad eind januari af en werd vervangen door Jules Grévy: de republikeinen hadden nu de drie belangrijkste staatsinstituties in handen.²³ Een onderlinge verzoening tussen rivaliserende republikeinse facties maakte de weg vrij voor het eerdergenoemde tweede kabinet Ferry (het eerste begon in september 1880 en hield het nog geen half jaar uit). Dit duurde van februari 1883 tot maart 1885 en was van grote betekenis voor republikeinse inrichting van de Derde Republiek, die tot aan het einde van de negentiende eeuw op hoofdlijnen intact bleef.²⁴ Onderdeel hiervan was dat de republikeinse staatsvorm, na de val van het Tweede Keizerrijk nog als voorlopig beschouwd en pas in 1875 formeel gevestigd, in 1884 per grondwettelijk amendement onschendbaar werd verklaard.²⁵ Zowel vanuit nationaal als vanuit een Europees perspectief was dit uitzonderlijk.²⁶

Over het algemeen draaide het politieke debat in deze tijd rondom een aantal terugkerende thema's: de (on)mogelijkheid van een herstel van de monarchie oftewel restauratie, de positie van de katholieke kerk, koloniale politiek, de opkomst van Boulanger en de ontwikkeling van de parlementaire praktijk. De meeste van deze onderwerpen, hoewel karakteristiek voor het decennium 1879-1889, waren ook in latere jaren nog aan de orde en sloten economische thema's en andere ontwikkelingen zoals de kapitalistische expansie, de geleidelijke opkomst van het socialisme en een indrukwekkende artistieke bloei vanzelfsprekend niet uit.²⁷

In zijn overzichtswerk over het negentiende-eeuwse Frankrijk somt de Britse historicus Robert Tombs op wat er was bereikt sinds de verkiezingsoverwinning van de republikeinse partijen in 1881. Zo was de levenslange zittingstermijn van senatoren

²² Mayeur, *La vie politique*, 61-68.

²³ Ook werden vanaf eind 1877 veel hoge ambtenaren vervangen door republikeinen. Daarover Mayeur, *La vie politique*, 110-113.

²⁴ Mayeur, *La vie politique*, 74.

²⁵ Mayeur, *La vie politique*, 23.

²⁶ Vgl. Philip Nord, *The Republican Moment*, 1-5.

²⁷ Het arbeiderscongres van Marseille in 1879 kan gelden als het beginpunt van de Franse arbeidersbeweging. Het zou echter nog een decennium duren voordat arbeiders in het parlement werden vertegenwoordigd. Tot die tijd ging hun steun (en stem) voornamelijk naar de *radicaux* (zie vervolg hoofdstuk) en de boulangisten.

afgeschaft; waren de regels voor het houden van publieke bijeenkomsten versoepeld; de persvrijheid was ingesteld; prinsen van de koninklijke huizen Bourbon en Orléans met politieke aspiraties waren verbannen; een koloniaal expansiebeleid werd ontwikkeld; in het hele land behalve in Parijs werd de gekozen burgemeester ingevoerd; werk op zondagen werd toegestaan; begraafplaatsen en ziekenhuizen werden geseculariseerd; religieuze ordes tot de orde geroepen en de Jezuïeten verbannen; scholen werden geleidelijk maar met volharding losgeweekt van de kerk.²⁸ Kortom, een indrukwekkende lijst. Historicus Jean Garrigues refereerde in dit verband aan de ‘republikeinse sokkel’.²⁹

Deze republikeinse prestaties waren mede te danken aan het ontbreken van een sterke en coherente conservatieve oppositie.³⁰ Niet alleen de koningsgezinde monarchisten hadden onderlinge geschillen; ook de bonapartisten waren na het overlijden van de *prince impérial* (en tevens enige zoon van Napoleon III) Louis-Napoleon Bonaparte in 1879 verdeeld. In hun geval tussen aanhangers van prins Jérôme, die een volle neef was van Napoléon III, en diens oudste zoon, Victor. Dit terwijl hun traditionele basis onder het volk afbrokkelde en ze tot de ‘gewone’ conservatieve oppositie gingen behoren.³¹

In tegenstelling tot de republikeinen hadden de groepen op rechts volgens Mayeur bovendien geen politieke leiders van formaat. Debet hieraan was volgens hem deels het bestaan van monarchistische troonpretendenten.³² Ook mislukten pogingen om een brede conservatieve partij naar Engels model danwel een katholieke partij te smeden, terwijl een duidelijke oppositiestrategie ontbrak. Men hoopte en verwachtte dat de republikeinen zich in de macht zouden verslikken; intussen werd met wisselend succes ingezet op destabilisatie. Nu en dan werd door enkelingen het thema van de staatsgreep van stal gehaald, wat de republikeinen er juist toe bracht hun onderlinge verschillen te overbruggen.³³

Dat die verschillen er waren staat vast. Waar sommige republikeinen meenden dat met de ‘republikeinse sokkel’ het belangrijkste zo’n beetje wel was bereikt, vonden anderen dat er nog veel werk aan de winkel was. Immers, er waren nog katholieke scholen, het concordaat van Napoleon met de paus was nog van kracht, en de door hen verafschuwde Senaat en ook het presidentschap bestonden nog steeds. Daarnaast was het platteland politiek sterk

²⁸ Robert Tombs, *France 1814-1914* (Londen 1996) 444-445.

²⁹ Garrigues, *Histoire du Parlement*, 281.

³⁰ Mayeur, *La vie politique*, 86. Bij de landelijke Kamerverkiezingen van 1885 behaalde rechts evenwel geen slecht resultaat: 201 afgevaardigden, tegen 383 republikeinen (voor hen vormde dit een verlies van tientallen zetels ten opzichte van de verkiezingen van 1881). Zie Agulhon, *La République*, 62.

³¹ Mayeur, *La vie politique*, 86-87.

³² Mayeur, *La vie politique*, 87. Toch waren er wel belangrijke sprekers of *grands orateurs*, zoals (legitimist) Albert de Mun. Vgl. Winock, *La Droite*, 45.

³³ Mayeur, *La vie politique*, 87.

vertegenwoordigd ten opzichte van en ook ten koste van de steden. Al deze onderwerpen waren hete hangijzers in de rivaliteit die binnen de republikeinse meerderheid bestond:³⁴ tussen de gematigde republikeinen, die orde en (begrotings) discipline benadrukten – ook wel *républicains de gouvernement* genoemd of, door hun tegenstanders, *opportunistes* – en de radicaal republikeinse factie van de *radicaux*.³⁵

De *opportunistes* vormden de grootste republikeinse groep. Vanaf de jaren 1870 waren ze primair onderverdeeld in de *Union Républicaine* geleid door Léon Gambetta (in 1870 minister van Binnenlandse Zaken; in 1879-1881 Kamervoorzitter en vanaf november 1881 enkele maanden premier), die als *radical* begon maar naar het midden was opgeschoven, en *Gauche Républicaine* geleid door Jules Ferry, die in de jaren 1879-1885 eveneens een veelheid aan politieke ambten bekleedde, waaronder tweemaal het premierschap. Maar ook het kleinere, door Thiers' ideologische opvolger, de financier en meervoudig minister van Financiën Léon Say geleide *Centre-gauche* moet hier worden genoemd.³⁶ Van deze groepen gold *Centre-Gauche* het meest als liberaal. Het verschil tussen de overige twee groepen was er in de eerste plaats een van personeel: de leden van *Gauche-Républicaine* kwamen over het algemeen uit de gegoede burgerij en hadden familiebezit; in tegenstelling tot de leden van de *Union Républicaine* betekende toetreding tot de politiek voor hen geen stijging op de sociale ladder. Daarnaast was de *Union Républicaine* voorstander van een iets fermere houding van de staat ten overstaan van gevestigde zakelijke belangen van bijvoorbeeld banken en spoorwegondernemingen, en meende zij dat bij diezelfde staat het initiatief behoorde te liggen voor sociale hervormingen. Voorts wenste Gambetta een sterke staat die steunde op naar Brits model georganiseerde partijen, met het premierschap weggelegd voor de leider van de (republikeinse) meerderheid: met name voor de *radicaux* een weinig aantrekkelijk vooruitzicht. Maar ook voor diverse *opportunistes* een ongewenst systeem; voor hen riekte het te zeer naar '*pouvoir personnel*'.³⁷

Enkele landelijke verkiezingsuitslagen kunnen de politieke krachtsverhoudingen verduidelijken, hoewel hier moet worden benadrukt dat de onderlinge grenzen fluïde waren en

³⁴ Vgl. Agulhon, *La République*, I, 43. Agulhon wijst erop dat de gelijkstelling van 'links' aan 'republikeins' laat zien dat men moet oppassen voor anachronistische interpretaties van termen als politiek links en rechts.

³⁵ Tombs, *France 1814-1914*, 444-445; Mayeur, *La vie politique*, 88, 92 en 94. Om recht te doen aan de specifieke historische context van de termen en om al te sterke associaties met de Nederlandse betekenis van de woorden opportunisme en radicalisme te vermijden is er in dit proefschrift voor gekozen om de Franse terminologie – *opportunistes/radicaux* – te handhaven.

³⁶ Agulhon, *La République*, I, 68; Goguel, *La politique des partis*, 56; Mayeur, *La vie politique*, 72.

³⁷ Mayeur, *La vie politique*, 93-95. Mayeur wijst er overigens op dat zich onder de leden van de *Union* ook *radicaux* bevonden.

de cijfers daarom niet exact.³⁸ Op een totaal van 545 leverden de Kamerverkiezingen van 1881 ongeveer 411 republikeinse afgevaardigden op, van wie 204 zich identificeerden als behorend tot *l'Union républicaine*; dit waren er 168 voor *Gauche républicaine*; 39 voor *Centre Gauche* en circa 50 voor de *radicaux* van *l'Extrême gauche*. De conservatieven kregen een forse verkiezingsnederlaag te verduren en behaalden slechts 90 zetels, waarvan 45 voor de bonapartisten.³⁹ Bij de verkiezingen van 1885 (585 zetels) kwamen 367 republikeinse afgevaardigden als winnaar uit de bus, tegen 201 voor rechts; de 222 *opportunistes* hadden nu evenwel te maken met 144 *radicaux*.⁴⁰ De verkiezingen van 1889 brachten op een totaal van 576 zetels ongeveer 350 republikeinen (inclusief zeven socialistes)⁴¹ tegen 162 conservatieven en 48 boulangisten.⁴²

Vanaf het moment dat zich in 1876 een republikeinse meerderheid aftekende in de Kamer van Afgevaardigden, hadden de *opportunistes* het voortouw bij de totstandkoming van nieuwe regeringen. Dat wil zeggen: in principe, want een van de precedentes die het presidentschap van Jules Grévy schiep was dat de leider van de grootste partij niet per se de regering vormde. Naast Grévy zelf, Gambetta (die eind 1882 stierf) en Ferry golden onder meer Charles de Freycinet, Maurice Rouvier, Émile Loubet, Pierre Tirard en Alexandre Ribot als prominente persoonlijkheden.⁴³ In 1885 verenigden de *opportunistes* zich samen met de overgebleven leden van *Centre Gauche* in de *Union des Gauches*.

Maar niet alleen de *opportunistes* kenden verschillende interne richtingen of nuances. Ook bij de *radicaux* was er in deze periode sprake van een subdivisie: *extrême-gauche radicale*, in 1876 gevormd en geleid door Georges Clemenceau en zijn luitenant (en tevens hoofdredacteur van de door hem opgerichte krant *La Justice*) Camille Pelletan, versus het

³⁸ Vgl. Mayeur, *La vie politique*, 97 en 134; Rudelle, *La République Absolue*, noot 64 op p. 85 (paginanummer verwijst naar de uitgave door Éditions de la Sorbonne uit 2021).

³⁹ Zie Mayeur, *La vie politique*, 72. NB. Niet iedere afgevaardigde identificeerde zich met een goep.

⁴⁰ Voor het genoemde totale aantal zetels zie Mayeur, *La vie politique*, 116. Voor de verdeling tussen *opportunistes* en *radicaux* zie Rudelle, *La République Absolue*, 129 (Éditions de la Sorbonne; 2021).

⁴¹ Een onderscheid tussen *opportunistes* en *radicaux* heb ik niet aangetroffen in de werken van Rudelle, Mayeur, Agulhon of anderen. Voor een grove schatting kan echter de website van de Franse journalist en politicoloog Laurent de Boissieu worden geraadpleegd (<https://www.france-politique.fr/chambre-des-deputes.htm>). Boissieu gaat voor 1889 uit van ca. 112 *radicaux* tegen 254 *opportunistes*.

⁴² Rudelle, *La République Absolue*, 227 (Éditions de la Sorbonne, 2021). NB. Mayeur gaat uit van 366 republikeinse zetels tegen 168 voor rechts en 42 voor de boulangisten. Mayeur, *La vie politique*, 134. NB. Rudelle wijst erop dat de inhoudelijke verschillen tussen *opportunistes* en *radicaux* bij de verkiezingen van 1889 minimaal waren. Met het oog op hun rol bij de opkomst van het boulangisme (en ook in het belang van de afgesproken republikeinse samenwerking bij deze verkiezingen) moesten laatstgenoemden hun plannen voor een wijziging van de grondwet immers laten varen en ook – om gematigde kiezers niet van zich te vervreemden – hun retoriek over een scheiding tussen kerk en staat op een lager pitje zetten (227, 229).

⁴³ Dit is terug te zien in hun aanwezigheid in kabinetten. Zo maakte Freycinet in de jaren 1879-1893 deel uit van maar liefst tien regeringen; voor Rouvier waren dat er zeven; voor Tirard elf en voor de *radical* René Goblet zes. Dit duidt op de relatieve stabiliteit van het politieke personeel, ondanks de instabiliteit van regeringen. Zie Mayeur, *La vie politique*, 104.

politiek gematigder deel van de *radicaux*, *Gauche radicale*, in 1881 opgericht door René Goblet en met Charles Floquet, Henri Brisson en later, in de jaren 1890, Léon Bourgeois als andere belangrijke namen.⁴⁴

Het ging hierbij overigens niet om strak georganiseerde politieke partijen, die een stabiel of duidelijk afgebakend electoraat vertegenwoordigden.⁴⁵ Mede door de afwezigheid van de vrijheid van vereniging waren dat soort partijen er in de Derde Republiek nog niet. Wat dat betreft verliep de Franse politieke ontwikkeling trager dan die in de Verenigde Staten, Engeland en Duitsland.⁴⁶ Evenmin pretendeerden afgevaardigden een bepaald volksdeel te vertegenwoordigen; de politieke groepen waren eerder een soort labels die golden voor een aantal specifieke onderwerpen, en die de leden verder een hoge mate van politieke vrijheid lieten.⁴⁷ Zoals opgemerkt waren de ideologische grenzen niet al te scherp. Tussen en binnen de facties van *opportunistes* en *radicaux* bestonden er zowel gedeelde als betwiste ideeën. Er was geen gedetailleerd politiek programma dat de afgevaardigden moesten onderschrijven. Met uitzondering van een aantal kernthema's leidde het 'lidmaatschap' van de facties dan ook niet noodzakelijk tot een bepaald stemgedrag. Politieke solidariteit kon bovendien als gevolg van diverse dwarsverbanden bestaan, zoals geografische nabijheid, electorale belangen, oude strijdcamaraderie, lidmaatschap van dezelfde sociale club of salon, en ook persoonlijke vriendschap.⁴⁸ Behalve van fundamentele en strategische overwegingen kon verbinding aan een factie ook afhangen van de positie van een kandidaat of afgevaardigde in zijn kiesdistrict, en van ambitie.⁴⁹ Uiteraard maakte deze situatie het niet makkelijk om stabiele regeringen te vormen; die hadden al te vaak te kampen met rap wisselende meerderheden.

Het voorgaande laat onverlet dat het mogelijk en ook noodzakelijk is om de twee voornaamste facties wat scherper te duiden. Zo hadden beide een afkeer van monarchie, clericalisme en bonapartisme. Beide koesterden de revolutie van 1789 en de principes

⁴⁴ Agulhon, *La République*, I, 68; Goguel, *La politique des partis*, 56; Mayeur, *La vie politique*, 72.

⁴⁵ Aan zowel het *opportunisme* als het *radicalisme* lag echter een grondige filosofische reflectie op de republiek ten grondslag. Zie Claude Nicolet, *L'idée républicaine en France 1789-1924* (Parijs 1982) e.g. 187, 222 en 256-264.

⁴⁶ Mayeur, *La vie politique*, 76-77. NB. Openbare bijeenkomsten waren wel geoorloofd, maar alleen indien van tevoren aangekondigd. NB. Als andere belangrijke verklaring voor de gebrekkige of in deze periode nog onvoltooide politieke organisatie wijst Mayeur op de republikeinse ideologie, die het algemeen kiesrecht als bron voor politieke macht ziet en niet uitgaat van een intermediair of een tussenmacht, terwijl volgens hem ook het republikeinse personeel weinig voor zo'n tussenmacht voelde. Mayeur stelt echter ook dat de soep als het op syndicaten (een soort corporaties) aankwam niet zo heet werd gegeten (feitelijk waren dat immers ook verenigingen). Het ging dus vooral om politieke en religieuze verenigingen.

⁴⁷ Vgl. Nicolas Roussellier, *Le Parlement de l'éloquence. La souveraineté de la délibération au lendemain de la Grande Guerre* (Parijs 1997) 37.

⁴⁸ Agulhon, *La République*, I, 69.

⁴⁹ Ibidem, 69-70.

waarmee zij was verbonden.⁵⁰ Deze ideologische verbondenheid en raakvlakken raakten dikwijls echter ondergeschikt aan de praktijk, waar wederzijds wantrouwen en soms zelfs vijandigheid de toon zetten. Die meningsverschillen, die in de nasleep van de Frans-Duitse oorlog scherper aan het licht kwamen, toen de republiek opeens geen theorie meer was, maar echt bestond, hingen voor een belangrijk deel samen met de *toepassing* van voornoemde revolutionaire principes.⁵¹

De *opportunistes* waren ideologisch gematigder dan de *radicaux* en wilden de republiek versterken maar ook stabiele regeringen vormen. Voor hen was de republiek ‘de regering die ons het minst verdeelt.’⁵² Meer dan de *radicaux* waren de *opportunistes* liberaal en voor vrijhandel. En ook: tot compromissen geneigd. Op hun beurt waren de *radicaux*, weliswaar eerder op patriottische dan morele gronden, fel gekant tegen de koloniale politiek van de *opportunistes*, die zou afleiden van de belangrijkste prioriteit: revanche op Duitsland.⁵³ Ook stonden ze dichterbij de arbeiders en de Parijse lagere sociaaleconomische klassen.⁵⁴ Terwijl de politieke leiders van de *opportunistes* een geloof in ordentelijke vooruitgang koesterden en de verspreiding van cultuur zagen als een manier om sociale mobiliteit te promoten en onderwijs voor het electoraat als een voorwaarde voor verlichte politiek en oplossingen voor sociale problemen, zagen de *radicaux* de republiek als een directer middel voor een sociaal progressieve politiek. Ze streefden naar een ‘*République démocratique et sociale*’, die voor hen in ieder geval een herziening van de grondwet noodzaakte, goedgekeurd door de bevolking (aldus Clemenceau in 1881) en met afschaffing van de Senaat en het presidentschap. Ook pleitten ze voor een progressieve winstbelasting, sociale hervormingen (beperking van de werkdag en instelling van een pensioenfonds voor oudere arbeiders en voor hen die door een arbeidsongeval arbeidsongeschikt waren geraakt), officiële erkenning van vakbonden, gekozen rechters en bestuurlijke decentralisatie, en verlangden ze daarnaast een scheiding tussen kerk en staat. Tot de jaren 1890 werden de *radicaux* – zeker in

⁵⁰ Vgl. Ibidem, 27. Agulhon legt uit dat dit vooral een symbolisch beroep was op de idealen van de vrijheidstraditie die in 1789 werd gesticht, om het autoritaire en clericale monarchisme af te wijzen dat in de jaren 1870 en 1880 het belangrijkste politieke alternatief was.

⁵¹ De vijandschap tussen Ferry en Clemenceau was deels persoonlijk. Er zijn meer voorbeelden te noemen. Zo hadden sommige republikeinse leiders, waaronder de in 1879 tot president verkozen Jules Grévy, een hekel aan Gambetta. Over deze rivaliteiten zie Agulhon, *La République*, I, 56-61.

⁵² ‘Le gouvernement qui nous divise le moins.’ De woorden zijn van Thiers, die ze uitsprak in 1850. Geciteerd uit: Goguel, *La politique des partis*, 34. NB. Agulhon nuanceert de verschillen tussen de facties door erop te wijzen dat de gematigdheid van *opportunistes* zoals Jules Ferry voornamelijk geldt in contrast met de *radicaux*. Vgl. Agulhon, *La République*, I, 54.

⁵³ Agulhon, *La République*, I, 75.

⁵⁴ Ibidem, 53 en 88. Deze sympathie werd steeds minder wederzijds. De arbeidersbeweging evalueerde richting het socialisme. Afgezien van enkele bastions in het Zuidoosten en Westen van het land lag de electorale machtsbasis van de *radicaux* vooral in de steden, en dan met name bij kleine zelfstandigen en ambachtslieden. Zie Tombs, *France 1814-1914*, 443.

de Kamer, waar de socialisten op dat moment nog niet of nauwelijks vertegenwoordigd waren – als extreem-links beschouwd.⁵⁵

In 1879 werd *opportuniste* Grévy gekozen tot president.⁵⁶ In zijn acht jaar durende presidentschap schiep hij twee belangrijke precedënten. Al aan het begin van zijn eerste termijn beloofde hij dat hij de Kamer van Afgevaardigden nooit tegen haar wil zou ontbinden, en stond daarmee aan de wieg van een politiek neutrale invulling van zijn ambt. Daarnaast, door niet de leider van de grootste republikeinse factie – de door hem verafschuwde Léon Gambetta – maar William Waddington van *Centre Gauche* uit te nodigen om een regering te vormen, initieerde hij een andere, reeds genoemde politieke conventie, namelijk dat de grootste factie niet per se de premier leverde.⁵⁷ Dit baande de weg voor enkele premiers afkomstig uit kringen van *radicaux*, zoals Henri Brisson (april-december 1885) en René Goblet (december 1886- mei 1887).

Frankrijk had het zwaar in de jaren 1880. Vooral sinds 1882 was er sprake van een economische crisis. De export daalde, de landbouwproductie zakte in als gevolg van concurrentie en natuurrampen, en er was hoge werkloosheid in de metaalindustrie. Daarbovenop kwam een financiële krach in 1882.⁵⁸ Tegelijkertijd raakte het kapitalisme sterk verweven met de Derde Republiek. Aanvankelijk waren ze nog stevig pro-Napoleon III, maar na zijn nederlaag bij Sedan gooiden de Franse industrie en *haute finance* het ideologische roer om: voortaan steunden ze de republiek. Dit baarde met name de voormalige *communards* oftewel de medestanders van de Parijse Commune die tot de linkerflank van de *radicaux* behoorden, zorgen. Zij zaten niet te wachten op een kapitalistische, bourgeois republiek.⁵⁹ Symptomatisch voor deze ontwikkeling was de betrokkenheid van de staat bij de spoorwegen. Daarmee had het immers een belang bij het voorkomen van stakingen en koos het in tijden van conflict doorgaans de kant van de werkgevers. Mede het feit dat dit gebeurde in een tijd van economische problemen en in een land zonder noemenswaardig sociaal vangnet gaf aanleiding tot demonstraties, terwijl stakingen dikwijls eindigden in gewelddadige confrontaties met de politie en bijdroegen aan een algemeen gevoel van malaise. De *radicaux*

⁵⁵ Agulhon, *La République*, I, 48-49; Goguel, *La Politique des partis*, 34; Nicolet, *L'idée républicaine*, 261; Mayeur, *La vie politique*, 89-90. De geschillen tussen de republikeinse stromingen zijn enigszins te vergelijken met die in de hedendaagse Amerikaanse democratische partij, waar een gematigde, centristische vleugel mede uit electorale overwegingen niet wil dat het progressieve kamp over zaken als een nationaal minimumloon en gender begint. NB. Als een van de oorzaken van het trage op gang komen van het georganiseerde socialisme in Frankrijk noemt Mayeur de onderdrukking van de Commune. Mayeur, *La vie politique*, 90.

⁵⁶ Het amendement Wallon bepaalde dat de Franse president werd gekozen door middel van een meerderheid in een verenigde sessie van het parlement: de *Chambre* en de senaat.

⁵⁷ Tombs, *France 1814-1914*, 443-444.

⁵⁸ Tombs, *France 1814-1914*, 445.

⁵⁹ Agulhon, *La République*, I, 51.

beschuldigden de *opportunistes* intussen van nalatigheid en pleitten voor nationalisatie van spoorwegbedrijven, belastinghervorming (invoering van een progressieve winstbelasting) en uitbreiding van de rechten van vakbonden (die waren tot 1884 verboden). Om hun plannen te verwerkelijken wilden ze een in hun ogen belangrijk obstakel uit de weg ruimen: de Senaat.⁶⁰

De steun van het grootkapitaal voor de republiek was echter niet onvoorwaardelijk.⁶¹ De politieke opgang van de *opportunistes* en *radicaux* bracht ‘affairisme’ mee; het financiële en industriële kapitalisme nestelde zich in het politieke hart van de republiek, waar het een warm onthaal kreeg. De interesse was wederzijds.⁶² De Franse historicus Marc Ferro refereert in dit verband aan een impliciet pact: de zakenwereld zou de regering helpen met het afbetalen van de Franse herstelbetalingen aan Duitsland en met het op orde krijgen van de nationale financiën, en in ruil daarvoor zou de staat de arbeidersklasse beteugelen en zijn helpers niet vergeten bij de toekenning van grote opdrachten zoals bijvoorbeeld het bouwen van infrastructuur of de bevoorrading van Franse steden en kolonies.⁶³

De innige persoonlijke banden tussen de financiële en zakenwereld enerzijds en anderzijds de politiek, volgens Ferro belichaamd door mannen als de bankier en minister van Financiën Léon Say en minister (Publieke Werken, Buitenlandse Zaken, Oorlog) en viervoudig premier Charles de Freycinet, bleken vruchtbare grond voor corruptie en misbruik van bevoegdheden.⁶⁴ Mayeur heeft in dit verband gewezen op de veranderende samenstelling van het politieke personeel – minder notabelen, meer nieuwe mannen uit de burgerij die van huis uit minder bezit hadden en daarom gevoeliger zouden zijn voor bepaalde verleidingen – en op het feit dat de staat geen fondsen beschikbaar stelde voor politieke campagnes: die kostten doorgaans al gauw 20.000 francs (een veelvoud hiervan, omgerekend naar huidige waarde) en moesten de afgevaardigden zelf ophoesten.⁶⁵ In verband met het Panamaschandaal benadrukt de Franse historicus Jean-Yves Mollier echter juist de continuïteit ten opzichte van het economische systeem in het Tweede Keizerrijk. Net als de grote financiers uit die periode wisten de bankiers van de Derde Republiek hoe de hazen liepen en profiteerden ze van de ‘symbiose’ tussen banken, politiek en (landelijke) pers; ze hadden te maken met gewillige

⁶⁰ Tombs, *France 1814-1914*, 446.

⁶¹ In ruil zou de republiek zich volgens historicus Jean Bouvier niet met het kapitalisme bemoeien en het door middel van o.a. wetgeving faciliteren. Jean Bouvier, *Les deux scandales de Panama* (Parijs 1964) 16. Vgl. Marc Ferro, *Histoire de France*, 306.

⁶² Vgl. Bouvier, *Les deux scandales de Panama*, 16 e.v.

⁶³ Ferro, *Histoire de France*, 306.

⁶⁴ Idem. Vgl. Mollier, *Le scandale*, 85 en 478. NB. Say was minister van Financiën tussen 1872 en 1883; Freycinet was minister van Publieke Werken tussen 1877 en 1879; van Buitenlandse Zaken in 1879-1880; premier was hij in achtereenvolgens 1879-1880, 1882, 1886 en 1890-1892).

⁶⁵ Mayeur, *La vie politique*, 79 en 82. In het geval van het Wilsonschandaal ging deze vlieger echter niet op; Wilson kwam uit een steenrijke familie. Zie Mollier, *Le scandale*, 253-255.

afgevaardigden of senatoren, die het dikwijls vanzelfsprekend vonden dat ze bij grote projecten werden betrokken.⁶⁶

Diverse commentatoren stonden kritisch tegenover de impact hiervan op de maatschappij. Al in 1882 klaagde Guy de Maupassant over de morele veranderingen die hij sinds enige jaren proefde: ‘de enorme financiële catastrofe van recente tijden,’ noteerde hij kort na het faillissement van de Union Générale bank begin februari van dat jaar, ‘bewijst definitief dat eerlijkheid aan het verdwijnen is.’⁶⁷ Van de sociale normen in grote ondernemingen tot de persoonlijke ethiek van huispersoneel en leveranciers, Maupassant vreesde dat het niet lang zou duren voordat alle fatsoen was verdwenen. De journalist en boulangistische politicus Maurice Barrès ventileerde een soortgelijk sentiment en beschreef in 1900 in zijn roman *Appel au Soldat* de veranderde mentaliteit (of moraliteit). Politicus, socioloog en historicus André Siegfried, wiens vader Jules in 1885 werd gekozen als *opportunistische* afgevaardigde in de *Chambre* voor het departement Seine-Maritime (toen Seine-Inférieure), reflecteerde er op zijn beurt op toen hij in de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn jeugd beschreef. ‘We ademden een lucht van corruptie in, van onzekerheid en scepticisme, volkomen tastbaar, zelfs voor een kind. De algemene houding, vooral in de zakenwereld en in de politiek, was er een van cynisme. Elke dag, als hij over het algemene belang sprak, over toewijding aan de publieke zaak, werd mijn vader door zijn gasten behandeld als een naïveling.’⁶⁸ Ook in het parlement ‘heerste cynisme’ volgens Siegfried junior, die vertelt hoe zijn vader ‘net als veel andere nieuwe afgevaardigden met het vizier op het algemeen belang en met als voornaamste zorg het vaderland’ aankwam in Parijs, om vervolgens te merken dat hij in een slangenkuil was beland, waar intriges en persoonlijke ambitie de toon zetten. Het was vlak voor de uitbraak van het Panamaschandaal.⁶⁹

⁶⁶ Mollier, *Le scandale*, 478.

⁶⁷ Guy de Maupassant, ‘L’Honneur et L’Argent’, in: *Le Gaulois*, 12 februari 1882. Geciteerd in Guy de Maupassant, *Choses et Autres. Choix de chroniques littéraires et mondaines 1876-1890* (Zonder plaats/ Le livre de poche classique 1993) 268-270. ‘L’immense catastrophe financière de ces temps derniers vient de prouver d’une façon définitive (...) qua la probité est en train de disparaître.’

⁶⁸ ‘On respirait un air de corruption, d’incertitude et de scepticisme, parfaitement perceptible, même pour un enfant (...). L’affectation générale, surtout dans le monde des affaires et de la politique, était celle du cynisme (...). Quand il parlait d’intérêt général, de dévouement à la chose publique, mon père se faisait journellement traiter de « naïf » par ses invités (...)’ André Siegfried, *Mes Souvenirs de la IIIe République; mon père et son temps: Jules Siegfried, 1836-1922* (Parijs 1952) 101 e.v. Geciteerd in Bouvier, *Les deux Scandales*, 17-18.

⁶⁹ Ibidem. Vertaling van: ‘Là aussi régnait le cynisme (...) comme tant de nouveaux députés, avec le souci de l’intérêt général, la préoccupation dominante de la patrie (...)’ Na zijn eerste jaar was zijn vader zodanig gechoqueerd, vervolgt Siegfried niet zonder gevoel voor melodrama, dat zijn zenuwen het letterlijk begaven (Bouvier, *Les Deux Scandales*, 18). Overigens had de bank van de familie (Siegfried & Compagnie) goed verdiend aan de Panamaonderneming; degene die daar concreet van profiteerde was waarschijnlijk niet Jules, maar zijn broer Jacques (Bouvier, 110).

De Kamerverkiezingen die Siegfried senior zijn zetel opleverden brachten weliswaar een republikeinse overwinning (367 afgevaardigden tegen 201 voor de conservatieven), maar niet ten opzichte van vier jaar eerder, toen de conservatieven slechts zo'n negentig zetels haalden.⁷⁰ Zij verkleinden bovendien niet de kloof tussen de door Jules Ferry geleide *opportunistes* en de door Georges Clemenceau en Henri Rochefort geleide *radicaux* van *extrême gauche*, na de verkiezingen geschat op een honderdtal, maar waarbij nog zo'n veertig 'gewone' *radicaux* komen die ideologisch dichtbij stonden.⁷¹ Die kloof, die samen met de eerdergenoemde fluïde ideologische grenzen een stabiel tweepartijstelsel onmogelijk maakte, kwam eind 1881 reeds aan het licht, toen behalve diverse *opportunistes* ook prominente *radicaux* (onder wie Henri Brisson) weigerden om zitting te nemen in de regering Gambetta en zo haar lot vroegtijdig bezegelden. Ook was er Clemenceaus aanval op Ferry in maart 1885 naar aanleiding van een koloniaal incident in Indochina (het Tonkin incident), die het doek begin april deed vallen voor Ferry's regering. Vooral tegen zijn koloniale politiek bestond brede oppositie: conservatieven benadrukten de kosten, *radicaux* de morele tegenargumenten en de afleiding die het beleid vormde van revanche voor het verlies van Elzas en Lotharingen.⁷²

Bij tijden aarzelden *radicaux* bovendien niet om met de conservatieven samen te werken, als ze daarmee de *opportunistes*, die met zo'n 200 zetels niet over een Kamermeerderheid beschikten, konden dwarsbomen.⁷³ En bij voornoemde verkiezingen van 1885 presenteerden de groepen zoals opgemerkt in talrijke departementen concurrerende kandidatenlijsten. Slechts na een conservatieve overwinning in de eerste ronde slaagden de republikeinen erin zich te verenigen.

De *radical* Brisson nam het stokje over van Ferry en presenteerde op 6 april een nieuw kabinet, met ministers uit verschillende republikeinse groepen, een zogeheten *gouvernement de concentration républicaine*, die het volhield tot december.⁷⁴ De verdeeldheid in de Kamer maakte de vorming van stabiele regeringen inmiddels vrijwel onmogelijk. De eind december 1885 zonder tegenkandidaat als president herkozen Grévy benoemde op 6 januari 1886

⁷⁰ Rudelle, *La République Absolue*, 141-142 en 155. Zo behaalden de conservatieven in 1885 ongeveer twee keer zoveel zetels als in 1881, wat volgens Mayeur iets zegt over de onvrede over het beleid van de *opportunistes* en over de economische moeilijkheden. Mayeur, *La vie politique*, 117.

⁷¹ Mayeur, *La vie politique*, 117.

⁷² Vgl. Ferro, *Histoire de France*, 317. Ferro schrijft dat de *radicaux* echter niet aarzelden het koloniale rijk te verdedigen toen Duitsland het voortbestaan ervan bedreigde (bijvoorbeeld in Marokko en Kameroen).

⁷³ Over de verkiezingen van 1885 en het opkomende boulangisme, zie Odile Rudelle, *La République Absolue* (Parijs 1982) 105-152; Mayeur, *La vie politique*, 117 e.v.

⁷⁴ Mayeur, *La vie politique*, 116. NB. Het was nog tijdens en op initiatief van Ferry's regering dat de Kamer in maart 1885 een wet aannam ter herinvoering van het *scrutin de liste*. In juni keurde de Senaat de wet goed.

Freycinet als premier. Die mocht voor de derde keer in zijn carrière een kabinet vormen, dat behalve uit *opportunistes* ook uit enkele *radicaux* zou bestaan, die op individuele titel zitting namen; met ‘*l’homme des radicaux*’ Georges Boulanger als minister van Oorlog.⁷⁵ Op steun van de *radicaux*, gebrand op verdergaande sociale hervormingen, kon deze regering echter niet lang rekenen. Dankzij hun gezamenlijk optrekken met conservatieven in een tamelijk onbeduidende kwestie (de begroting voor onderprefecten) viel zij in december 1886. Nu was het de beurt aan de *radical* Goblet, maar ook die hield het niet lang vol en maakte in mei 1887 plaats voor een regering geleid door *opportuniste* Rouvier en gedoogd door een deel van de conservatieven. De opdracht om die regering te vormen zou voor president Grévy echter de laatste zijn; in december 1887 dwong een politiek schandaal op het hoogste niveau hem tot aftreden.

Dit schandaal, later bekend als de Wilsonaffaire, was in oktober van hetzelfde jaar aan het licht gekomen en betrof corruptie met betrekking tot een van de meest prestigieuze officiële onderscheidingen, de *Légion d’honneur*. In de kern kwam het schandaal erop neer dat Grévy’s eigen schoonzoon, afgevaardigde en meermalig assistent staatssecretaris van Financiën Daniel Wilson, deze eretekens samen met enkele medeplichtigen onder wie een generaal werkzaam bij de generale staf van het leger voor forse sommen te koop aanbood.⁷⁶ Het bredere, minder vaak beschreven verhaal is dat Wilson, die in tegenstelling tot Grévy tot de *radicaux* behoorde en behalve over een eigen krant (*L’Union l’libérale*) over een enorm netwerk en uiteenlopende zakelijke belangen beschikte, zijn kantoor in het presidentiële paleis gebruikte om zowel zijn eigen diensten als posities aan te bieden aan mensen die die belangen weer konden dienen.⁷⁷

Vanwege de betrokkenheid van een afgevaardigde en het feit dat alles zich min of meer onder de neus van de president had afgespeeld had de affaire – waarover de kranten gretig berichtten – een sterk gezagsondermijndend effect en vormde een nieuwe deuk in het aanzien van politici. ‘*Ah, quel malheur d’avoir un gendre!*’ (‘Ach, wat een pech om een schoonzoon te hebben!’) ging het liedje dat Émile Carré naar aanleiding van de affaire schreef; de woedende Parijse menigte die zich op 30 november 1887 bij het Kamergebouw

⁷⁵ Mayeur, *La vie politique*, 118.

⁷⁶ Mayeur, *La vie politique*, 125.

⁷⁷ Mollier, *Le scandale*, 260-268. Een nuttige samenvatting van de affaire door historicus Jean Garrigues verscheen op 6 september 2010 op de site van de Franse krant *Libération*, te raadplegen via: https://www.liberation.fr/france/2010/09/06/en-1887-deja-le-scandale-des-decorations_676747/

(*Palais Bourbon*) had verzameld zong wat minder onschuldige teksten: ‘Afgevaardigden aan de lantaarn! We hangen ze op!’.⁷⁸

Nauwelijks twee weken daarvoor had Rouvier in de Kamer uitstel verlangd van een interpellatie van zijn regering door Clemenceau over het schandaal, maar hij kreeg nul op het rekest; met 317 tegen 228 stemmen kwam er daarmee op 19 november een einde aan zijn regering. De conservatieve gedoogsteun was verdampt; de autoritaire, onverzettelijke vleugel van de conservatieven onder leiding van de baron de Mackau – die later Boulanger zou steunen – en Albert de Mun kreeg nu de overhand. Grévy op zijn beurt vond niemand bereid om Rouvier op te volgen, wat hem er uiteindelijk op 2 december toe bracht om zelf af te treden.⁷⁹ Nog diezelfde maand werd de relatief onbekende *opportuniste* Sadi Carnot gekozen als nieuwe president. Carnot, een compromiskandidaat, was niet per se een voor de hand liggende keus. Dat was eerder een andere, prominenter *opportuniste*, Jules Ferry, maar die werd gedwarsboomd door een breed verbond van tegenstanders, waartoe behalve zijn aartsrivaal, Clemenceau, en andere *radicaux* ook voormalige *Communards* en de boulangistische steunclub *Ligue des patriotes* (zie 1.2) behoorden.⁸⁰

Qua timing kwam het Wilsonschaandaal voor de regering – en eigenlijk voor alle republikeinen – bijzonder ongelegen. Er heerste reeds een diepe algemene onvrede over de nationale politiek, terwijl de economische situatie sinds de krach van 1882 al niet best was, en stakingen soms een landelijke weerklank hadden. Arbeiders keerden zich van de parlementaire Republiek af, maar het antiparlementarisme beperkte zich niet tot hen; de burgerij was eveneens kritisch, vooral in de grote steden, terwijl met name bij nationalistten een sentiment ontstond dat de Derde Republiek onmachtig was en niet in staat om militaire revanche op Duitsland te bewerkstelligen.⁸¹ Van de algemene onvrede was de populariteit die generaal Boulanger ondanks zijn gedwongen retraite uit de politiek nog altijd genoot een goede graadmeter.⁸²

⁷⁸ ‘Ah! Ça ira, ça ira, les députés à la lanterne! Ah! Ça ira, ça ira, les députés, on les pendra!’ Geciteerd in Mollier, *Le scandale de Panama*, 34.

⁷⁹ Mayeur, *La vie politique*, 125.

⁸⁰ Agulhon, *La République*, I, 65; Mayeur, *La vie politique*, 126.

⁸¹ Mayeur, *La vie politique*, 119-120. Wilsons vrijspraak in hoger beroep in maart 1888 (er bestond in Frankrijk geen wet die het verbod om letterlijk invloed te gelde te maken) deed weinig om die onvrede weg te nemen.

⁸² Volgens Goguel speelde de affaire een belangrijke rol bij de transformatie van het boulangisme van een mentaliteit, of ‘état-d’esprit’, naar een politieke beweging. Goguel, *La politique des partis*, 63.

1.2 Boulanger en het boulangisme

Net als veel andere hoge officieren bezocht Georges Ernest Jean-Marie Boulanger de militaire academie van Saint-Cyr. Hij vocht daarna in diverse buitenlandse oorlogen (Italië, Algerije, Indochina en de Frans-Pruissische), optredens die hem behalve een opmars in de rangen van het *Légion d'honneur* – het kruis ontving hij in 1859 naar aanleiding van zijn optreden bij het Italiaanse Turbigo – en diverse promoties ook een aantal ernstige verwondingen opleverden. In 1871 was hij betrokken bij de onderdrukking van de Parijse Commune. In de jaren 1880 schopte Boulanger, inmiddels brigadegeneraal en commandeur in de orde van het *Légion d'honneur*, het tot directeur van de infanterie op het ministerie van Oorlog. Zijn volgende post was bevelhebber van het koloniale leger in Tunesië. Daar kwam het echter al gauw tot een geschil met de resident, waarna Boulanger terugkeerde naar Parijs. Inmiddels had hij mede dankzij zijn hervormingen als infanteriedirecteur al een zekere populariteit verworven. Onder de vleugels van *Extrême-gauche* leider Georges Clemenceau werd Boulanger in januari 1886 als minister van Oorlog opgenomen in het (derde) kabinet Freycinet, een coalitieregering die volgde op de regering Brisson, die op haar beurt de regering Ferry had vervangen. Boulanger, in juli van dat jaar benoemd tot grootofficier in de orde van de *Légion d'honneur*, had een solide republikeinse reputatie.⁸³

Boulanger was begaan met het lot van de gewone soldaat, wier situatie hij wilde verbeteren door onder meer de legerdienst te bekorten. Die bedroeg in het geval van pech bij de loting – iedere man van twintig jaar oud kreeg een nummer – in theorie tenminste tien, maar in de praktijk toch nog vier jaar.⁸⁴ Boulanger bereidde een wetsvoorstel voor om dit terug te brengen tot drie; één voor studenten en seminaristen.⁸⁵ Ook voerde hij een nieuw geweer (Lebel) in en beperkte hij het aantal gevallen waarin het leger kon worden ingezet om

⁸³ Die hij waarmaakte door onder meer de man uit het leger te ontslaan aan wie hij zijn eigen benoeming in 1880 tot brigadegeneraal te danken had, te weten de *duc d'Aumale* (de vierde zoon van de voormalige koning Louis-Philippe en tevens een belangrijke orléanist), die overigens sinds 1883 al niet meer in actieve dienst was. Dit kon dankzij de wet van juni 1886, die de koninklijke troonopvolgers (de legitimistische pretendent was in 1883 gestorven, zodat de wet effectief de Orléanistische familie betrof en de Bonapartes) en hun zonen uit Frankrijk verbande. Daarnaast werd het leden van deze families verboden om een officiële functie danwel een gekozen mandaat te vervullen. NB. Voor een handzaam overzicht van zijn carrière, zie 'Suicide du Général Boulanger', *Le Petit Journal*, 1 oktober 1890.

⁸⁴ Zoals Frankrijkspecialist Henk Wesseling aangeeft golden er echter veel vrijstellingen en was er bovendien in de kazernes onvoldoende ruimte. Henk Wesseling, *Frankrijk in Oorlog* (Amsterdam 2007) 115. Voor een gedetailleerde beschrijving van de regelgeving en discussies omtrent de geldende dienstplicht, zie Annie Crépin, 'L'armée, école de la République' in: Annie Crépin, *Défendre la France: Les Français, la guerre et le service militaire, de la guerre de Sept Ans à Verdun* (Rennes 2005) 331-350, 331-334 aldaar. Online te raadplegen via: <https://books.openedition.org/pur/17221>.

⁸⁵ Anders dan Wesseling schrijft (115) werd de wet weliswaar in 1889 aangenomen, maar niet onder Boulanger; die was toen geen minister meer. Mayeur, *La vie politique*, 122 en 133.

binnenlandse (sociale) conflicten te beëindigen en was hij voorstander van een ferme, patriottische houding tegenover Duitsland. De baard, tot die tijd verboden voor soldaten, mocht bovendien weer gedragen worden en de legerparade van 14 juli werd hersteld; tijdens het défilé op de renbaan van Longchamp in 1886 werd Boulanger, gezeten op een zwart paard, door een Parijse menigte toegejuicht.⁸⁶ De populaire chansonnier Paulus bewees hem de eer: ‘Moi, je faisais qu’admirer/Notr’ brav’ général Boulanger.’⁸⁷

Zijn populariteit schoot omhoog, maar buiten de kring rond Jules Ferry werd de generaal door de republikeinen nog altijd gezien als een van hen.⁸⁸ In de lente van 1887 overspeelde Boulanger echter zijn hand tijdens de zogeheten Schnaebelé-affaire. Die betrof de arrestatie in april door de Duitse politie van een Franse politiecommissaris van Pagny-sur-Moselle, Schnaebelé, die werd beschuldigd van spionage. De zaak voedde revanchistische sentimenten en had een enorm escalatiepotentieel. Boulanger was zich hier ongetwijfeld van bewust, maar verkondigde niettemin in de pers dat hij bereid was tot mobilisatie en stelde in de ministerraad een ultimatum aan Duitsland voor. Hij werd teruggefloten door de president van de republiek, Grévy, die geen oorlog wilde. De Duitse kanselier Bismarck beval vervolgens Schnaebelé’s vrijlating, die door veel Fransen werd toegeschreven aan de ferme houding van Boulanger. Al snel doken nieuwe liedjes op met de generaal in de hoofdrol. In één daarvan werd hij bezongen als ‘général Revanche’.⁸⁹

Hoewel met name de *radicaux* hem nog als zodanig – ‘général revanche’, de man die Bismarck had geïntimideerd – zagen, beschouwden de *opportunistes* hem voortaan als een onacceptabel risico. In mei van hetzelfde jaar verenigden zij zich met de conservatieven tegen de door de *radical* Goblet – die in december 1886 het stokje van Freycinet had overgenomen en die Boulanger had aangehouden als minister van Oorlog – geleide regering en veroorzaakten zo haar val (275 tegen 257 stemmen). Goblets opvolger, de aan de zakenwereld gelieerde *opportuniste* Rouvier, werd gesteund door de gematigde republikeinen en gedoogd door een deel van de conservatieven, en zette Boulanger aan de kant. We schrijven eind mei 1887. Een week daarvoor, middenin de regeringscrisis, had de oude *Communard* en nationalistische journalist (*L’Intransigeant*) Henri Rochefort opgeroepen om Boulangers naam aan het stembiljet toe te voegen bij een deelverkiezing in het Seine departement; 38.000

⁸⁶ Agulhon, *La République*, I, 63; Mayeur, *La vie politique*, 121.

⁸⁷ Geciteerd uit Stéphane Bern, *Secrets d’Histoire*, tome 7 (Parijs 2016) 285.

⁸⁸ Mayeur, *La vie politique*, 121-122.

⁸⁹ Jean Garrigues, ‘Boulanger, ou la fabrique de l’homme providentiel’, *Parlement(s)*, *Revue d’histoire politique* (2010/1) nr. 13, 8-23, aldaar 12-13; Mayeur, *La vie politique*, 122.

mensen volgden zijn voorbeeld. Boulangers medestanders aarzelden nu niet meer om alles uit de kast te halen om de publieke opinie ten gunste van hun held te mobiliseren.⁹⁰

Om hem uit de buurt te hebben liet de regering Boulanger niet lang daarna overplaatsen naar Clermont-Ferrand, waar hij het bevel kreeg over het 13e legerkorps. Op acht juli probeerde echter een uitzinnige menigte van *Marseillaise* en pro-Boulanger liedjes zingende sympathisanten onder leiding van de dichter en *Ligue des Patriotes* voorman Paul Déroulède het vertrek van zijn trein vanaf het Gare de Lyon te beletten.⁹¹ Die Ligue was oorspronkelijk een verband van gymnastiek- en veteranenclubs opgericht in 1882 met het oog op ‘de ontwikkeling van de morele en fysieke krachten van de natie’ en revanche op Duitsland voor de verloren oorlog van 1870-1871.⁹²

De Ligue was kenmerkend voor een bredere beweging in de jonge Republiek gericht op het promoten van onderwijs en patriottisme onder burgers.⁹³ Aanvankelijk maakten ook gematigde republikeinen er deel van uit, maar naarmate de organisatie sterker anti-regering werd (vooral het koloniale beleid van de *opportunistes* en hun behoedzaamheid versus Duitsland werden gehekeld) vertrokken ze, waardoor de Ligue verder verruwde en tenslotte een platform en ordedienst werd voor het boulangisme. Dat gebeurde onder het leiderschap van Déroulède, die in 1885 Henri Martin opvolgde als voorzitter.

Déroulède voelde een diepe afkeer van het parlementaire systeem. Hij benadrukte volkssoevereiniteit en zag in generaal Boulanger de aangewezen man om als (gekozen) president een politiek bestel te leiden met een zwakke wetgevende macht. Met een dergelijk bestel, zo was de gedachte, zou het gezag van de regering worden hersteld en zou Frankrijk bovendien een ferme positie innemen ten opzichte van Duitsland. Op het Gare de Lyon spoorde Déroulède Boulanger tevergeefs aan om naar het presidentieel paleis (Élysée) te marcheren.

Het incident – ook wel beschreven als een soort massahysterie – alarmeerde een grotere groep republikeinse politici, die Boulangers effect op de Parijse menigtes met argusogen bekeken.⁹⁴ Voorheen slechts een politiek risico, zagen deze republikeinen hem in

⁹⁰ Agulhon, *La République*, I, 63; Mayeur, *La vie politique*, 122-124. Mayeur wijst erop dat het tolereren door conservatieven van een regering van *opportunistes* vooral gebeurde uit angst voor de *radicaux*; dit liep niettemin vooruit op de zogeheten *ralliement*: de feitelijke aanvaarding van de Republiek door rechts. Mayeur benadrukt bovendien (124) dat naarmate Boulanger aan populariteit won, conservatieven hun ‘geld’ op hem begonnen te zetten. Letterlijk, in het geval van zijn steenrijke bewonderaarster financiële steunpilaar, de hertogin van Uzès.

⁹¹ Mayeur, *La vie politique*, 124.

⁹² ‘Développer les forces morales et physiques de la nation.’ Geciteerd uit Mayeur, *La vie politique*, 120.

⁹³ De combinatie van fysieke ontwikkeling en nationalisme was niet nieuw: in Duitsland richtte de nationalist en sportleraar Friedrich (*Turnvater*) Jahn begin negentiende eeuw turnclubs (en studentenverenigingen) op.

⁹⁴ Sirinelli, *Histoire des droites en France*, tome I, 185; Mayeur, *La vie politique*, 120-121 en 124; Robert Lynn Fuller, *The origins of the French nationalist movement* (Jefferson (NC) 2012) 31-32. Fuller onderstreept dat

toenemende mate als een gevaarlijke demagoog die de politieke status quo bedreigde.⁹⁵ Toch had Boulangers beschermheer Clemenceau in een Kamerdebat op 12 juli dat volgde op verklaringen van premier Rouvier over het niet opnemen van Boulanger in zijn regering (dit naar aanleiding van een interpellatie van een afgevaardigde van *extrême gauche*) behalve kritiek – Boulanger was te snel te populair geworden – ook lof voor diens “grote en dubbele verdienste: hij heeft het republikeinse sentiment in het leger ontwikkeld, en het nationale sentiment in het land”. Sprekend in hetzelfde debat, over Boulangers populariteit, zei Clemenceau: “die zou het parlement moeten hebben, als het de aspiraties van dit op vooruitgang beluste land had weten te begrijpen”.⁹⁶

Twee dagen later, op de nationale feestdag *Quatorze Juillet*, werd op straat Boulangers naam gescandeerd, terwijl de regering werd uitgejouwd. Terwijl sommigen – onder wie ook Clemenceau – de generaal nu steeds meer als potentiële Caesar zagen, kregen anderen juist in de gaten dat ze via Boulanger de voor hen onbevredigende status quo konden aanvallen, of dat nu ging om de republiek of (de politieke koers van) de *opportunistes*. Zo vergaarde de generaal een waaier van aanhangers: van monarchisten en teleurgestelde *radicaux* tot bonapartisten en socialisten.⁹⁷ Voor die laatste groep speelde naast Boulangers legerhervormingen ook zijn optreden als minister van Oorlog tijdens een staking van mijnwerkers in Decazeville in 1886 een belangrijke rol. Daarbij was geweld uitgebroken. Boulanger had soldaten gestuurd, maar in de Kamer benadrukte hij juist de broederschap tussen de soldaten en de arbeiders. Het conflict werd zonder bloedvergieten beëindigd.⁹⁸

Vanaf de zomer van 1887 ontstond een politieke beweging, waarvan de geboorte niet los valt te zien van het ongunstige economische tij, het gevoel van nationale kwetsbaarheid en de alomtegenwoordigheid van parlementaire crises; een mix aan omstandigheden die de aantrekkingskracht van de daadkrachtige, onbevleete (niet corrupte) generaal goed kan verklaren. Zeker toen die ook nog eens met een politiek programma kwam dat op het eerste gezicht aan duidelijkheid niets te wensen liet. De Wilsonaffaire, tevens de eerste keer dat ook

Boulangers naam op dat moment al een jaar opdook in uitingen van volksagitatie. Specifiek noemt hij in dit verband de positieve berichtgeving van linkse Parijse kranten als *L'Intransigeant* en *La Lanterne*.

⁹⁵ Agulhon, *La République*, I, 65; Mayeur, *La vie politique*, 124.

⁹⁶ “Un grand et double mérite; il a développé le sentiment républicain dans l’armée et le sentiment national dans le pays.” En: “C’est celle que devrait avoir le Parlement, s’il avait su comprendre les aspirations du pays avide de progrès.” Geciteerd uit: ‘A la Chambre’, *Le Petit Journal*, 13 juli 1887.

⁹⁷ Agulhon, *La République*, 63-66. Over rechtse steun voor Boulanger, zie Philippe Levillain, ‘Les droites en République’ in: Jean-François Sirinelli (ed.), *Histoire des droites en France*, tome I (Parijs 1992) 184-195, aldaar 189-190; Goguel, *La politique des partis*, 64. In hun biografie van Jean Jaurès schrijven Candar en Duclert dat zowel de *radicaux* als de socialisten vooral werden aangetrokken tot het boulangisme als protestbeweging. In dit verband kunnen ook Boulangers militaire hervormingen worden genoemd, die de gewone soldaat baatten. Gilles Candar and Vincent Duclert, *Jean Jaurès* (Parijs 2014) 108.

⁹⁸ Fuller, *The origins*, 32.

het staatshoofd in verband werd gebracht met een schandaal, wierp de critici van de status quo bovendien nieuwe munitie in de schoot, en gaf aanleiding tot het ontstaan van een nieuwe, gedeelde taal van de extreem linkse en rechtse vijanden van de republiek.⁹⁹

De onvrede groeide. Clemenceau accepteerde boulangistische steun tegen Ferry's presidentskandidatuur, maar keerde zijn voormalige protégé de rug toe; Boulangers entourage telde op dat moment echter nog steeds (voormalige) *radicaux* en socialisten.¹⁰⁰ Onder de *opportunistische* regering geleid door Tirard, die door Carnot in december 1887 als premier was benoemd, volgde in maart 1888 ontslag uit het leger, wat de weg vrij maakte voor een politiek avontuur. Hiervan had men in februari al een voorproefje gekregen. Toen, op initiatief van de journalist en voormalige bonapartist Georges Thiébaud en met de medewerking van Paul Déroulède, werd Boulangers naam toegevoegd aan het stembiljet in een zevental deelverkiezingen, wat hem 55.000 stemmen opleverde op een totaal van ongeveer 469.000.¹⁰¹

Vanaf maart deed Boulanger met zijn *parti national* officieel mee als kandidaat in diverse deelverkiezingen, die door het systeem van de departementale kieslijsten (*scrutin de liste*) een behoorlijk gewicht hadden. De op Amerikaanse verkiezingen geïnspireerde campagnestrategie – met liedjes, brochures, foto's, portretten en straatventers – van zijn campagnechef Arthur Dillon pakte goed uit. Met behulp van bonapartistische, confessionele, radicale en socialistische stemmen – dezelfde coalitie die Ferry van het presidentschap had afhouden, zoals Mayeur opmerkt –¹⁰² behaalde Boulanger diverse overwinningen, zoals op 8 april in de Dordogne en op 15 april in Nord, steeds ten koste van de 'regeringskandidaten'. Na

⁹⁹ Agulhon wijst erop dat het corruptieschandaal kritiek op de *opportunistes* op zowel sociale als morele gronden mogelijk maakte, die bovendien goed in verschillende narratieven paste (de hebzuchtige en bourgeois republiek danwel de republiek als intrinsiek zondig, modern regime). Agulhon, *La République*, I, 64.

¹⁰⁰ Mayeur, *Les débuts*, 171 en 173; *La vie politique*, 129. Over de jonge *radicaux* die, deels uit persoonlijke ambitie, boulangist werden, zie Hutton, 'Popular Boulangism and the Advent of Mass Politics in France, 1886-1890', 89. Voor een ander deel benadrukten deze *radicaux* volgens Hutton de behoefte aan morele vernieuwing, en gebruikten ze met succes het imago van Boulanger – of zijn mythe – om de massa's achter zich te krijgen (89-90). Zoals Hutton ook opmerkt (91) bestudeerde de beroemde psycholoog/socioloog Gustave Le Bon de boulangistische campagnebijeenkomsten en menigtes voor zijn (toen nog te schrijven) boek over de psychologie van de massa's, *La Psychologie des Foules* (1895).

¹⁰¹ Rudelle, *La République Absolue*, 171-172 (paganummers verwijzen naar de digitale uitgave van Éditions de la Sorbonne uit 2021). Het aantal van 55.000 kwam neer op zo'n 12 procent van de stemmen. Geen enorm percentage, aldus Rudelle, maar gelet op het gefragmenteerde electoraat niettemin significant en tevens corresponderend het 'spontane boulangisme', dat wil zeggen de kiezers die pertinent verandering wilden, hoewel ze ernstig twijfelden over welke.

¹⁰² Mayeur, *La vie politique*, 126.

elke overwinning diende hij zijn ontslag in, en deed vervolgens mee aan nieuwe verkiezingen: in augustus werd hij wederom in Nord gekozen en in Somme en Charente-Inférieure.¹⁰³

Volgens een verkiezingsmanifest uit april 1888 stond Boulanger voor werkgelegenheid, vrijheid, eerlijkheid, rechtvaardigheid, het volk en vrede.¹⁰⁴ Een behoorlijke lijst. Boulanger werd vooral ook gepresenteerd als een sterke leider, iemand die zou opkomen voor uitgebuite arbeiders, maar ook iemand die de industrie, handel en de landbouwproductie zou beschermen, en bij wie de nationale veiligheid in goede handen was. Het manifest hekelde daarentegen diegenen die zouden profiteren van de ellende van de arbeiders en voor wie het leven goede baantjes, eer, luxe en macht in petto had. Boulanger, zo werd benadrukt, had schone handen en zou Frankrijk beschermen tegen (oneerlijke) buitenlandse concurrentie. Zoals Patrick H. Hutton heeft opgemerkt wakkerde de boulangistische beweging, ‘als de eerste manifestatie sinds de Commune van de “Jakobijnse” alliantie van radicaal republikeins leiderschap en de arbeidersbevolking in de steden, het patriottisme, egalitarisme en de volkszaakzaamheid aan waarmee de revolutionaire beweging in Frankrijk traditioneel werd geassocieerd.’¹⁰⁵ Overigens werden niet alleen arbeiders en ambachtslieden opgeroepen om op Boulanger te stemmen. Boeren, burgerij, bedrijfseigenaren of *patrons* die, zo stelde het verkiezingsmanifest, door de parlementaire chaos in hun belangen waren geschaad, en zelfs de intellectuele elite werd aangemoedigd om de generaal – kampioen van de onderdrukten – te steunen.

Gevoed door een melange aan sentimenten, waarbij patriottisme, anti-parlementarisme, socialisme en een hang naar orde de boventoon voerden, en gesteund door een gevarieerde schare van volgelingen, vatte Boulanger zijn vrij vage politieke programma samen met het klinkende ‘dissolution, constituante, révision’. Deze leus viel in feite te lezen als een soort stappenplan: ontbinding van de *Chambre*, te volgen door algemene verkiezingen voor een grondwetgevende vergadering, die op haar beurt de door Boulanger gehekeld Franse constitutie zou herzien. Wat zijn gevolg van nationalisten, linkse republikeinen, arbeiders, monarchisten en antisemieten wellicht nog het meest aantrok was de persoon van

¹⁰³ Agulhon, *La République*, I, 66; Mayeur, *Les débuts*, 173-175. Exemplarisch waren de verkiezingen in het departement Nord, waar Boulanger zowel de conservatieve stem won als die van de mijnwerkers. Zoals Mayeur terecht opmerkt was met name de arbeiders- of socialistische steun opmerkelijk, gelet op Boulangers rol bij de onderdrukking van de Parijse Commune opstand.

¹⁰⁴ William Fortescue, *The Third Republic in France 1870-1940. Conflicts and Continuities* (Londen 2000) 44. NB. De hele paragraaf is op het manifest gebaseerd.

¹⁰⁵ ‘As the first expression since the Commune of the “Jacobin” alliance of radical republican leadership and urban popular following, the boulangist movement rekindled the sentiments of patriotism, egalitarianism and popular vigilance with which the revolutionary movement in France had traditionally been identified.’ Geciteerd in: Hutton, ‘Popular Boulangism and the Advent of Mass Politics in France, 1886-1890’, 85. NB. Volgens Mayeur stond ook iemand als Paul Déroulède in de Jakobijnse traditie. Mayeur, *La vie politique*, 121.

Boulanger zelf en de kans die hij bood om het republikeinse establishment aan te vallen. Om het met de woorden van historicus Jean Garrigues te zeggen: hij functioneerde als *rassembleur des mécontents* oftewel ‘verzamelaar van ontevredenen’.¹⁰⁶

Maar hoewel Boulanger zelf het cement vormde van zijn coalitie en hoewel de leden daarvan als puntje bij paaltje kwam flink van mening verschilden wat betreft politieke doelen, waren ze het over één ding wel eens: Frankrijk was ziek en decadent, en om dat euvel te verhelpen moest de grondwet fundamenteel op de schop. De constitutionele wetten van 1875 hadden een situatie geschapen die aan staatkundige duidelijkheid te wensen overliet. Immers, de wetgevende macht was dominant, maar naast de leden van de *Chambre* hadden ook de senatoren stemrecht en het recht van initiatief. De uitvoerende macht, met als personificatie een president die door het parlement werd gekozen en die regeerde noch de mogelijkheid bezat om het parlement zonder zijn eigen instemming te ontbinden, was bovendien zwak. Dat kon beter, vonden de boulangisten.¹⁰⁷

Herziening was geen nieuw politiek thema. Zowel in kringen van *opportunistes* als onder *radicaux* werd er al over gesproken.¹⁰⁸ Laatstgenoemden wilden verder gaan. Zo was Clemenceau voor afschaffing van het presidentschap en de Senaat. Maar ook iemand als Gambetta was voor het constitutioneel vastleggen van verkiezingen met een departementaal stembiljet. Jules Ferry steunde een verandering in de manier waarop senatoren werden gekozen. In 1884 werd de constitutie daadwerkelijk aangepast; de levenslange zittingsduur van senatoren werd geschrapt en de republikeinse identiteit van de staat werd vastgelegd. Voor de *radicaux* hing het streven naar wijziging van de grondwet ook samen met iets anders: het radicalisme was verbonden aan het verlangen naar een sterk leiderschap dat een einde maakte aan de halfbakken compromissen van de *opportunistes*. Dit kon niet los worden gezien van de wens om het volk te laten beslissen en de volkssoevereiniteit te herstellen die met het parlementarisme en de constitutionele wetten van 1875 uit zicht was geraakt.¹⁰⁹ Dit verklaart mede waarom *radicaux* deel uitmaakten van Boulangers entourage en waarom ze hem zo lang steunden (dat wil zeggen tot het gevaar van alleenheerschappij voor hen ging overheersen). Ook Boulanger zag immers een disfunctionele republiek en weet dat vooral aan

¹⁰⁶ Garrigues, ‘Boulanger, ou la fabrique de l’homme providentiel’, 15 en 23; zie ook Jean Garrigues, *Le général Boulanger* (Parijs 1991) 355.

¹⁰⁷ Dit brengt ons weer bij Rudelle’s interpretatie van het boulangisme als een institutionele crisis.

¹⁰⁸ Agulhon, *La République*, I, 71 en 74. NB. Agulhon merkt op dat het constitutionele conservatisme van de *opportunistes* pas dateerde van de boulangistische crisis.

¹⁰⁹ Mayeur, *La vie politique*, 127.

het parlementaire bestel.¹¹⁰ Maar anders dan voor de *radicaux* was voor Boulanger een constitutionele herziening die een sterke regering met aan het hoofd een president zou garanderen een essentieel onderdeel van de oplossing.¹¹¹

Op 19 april 1888 maakte Boulanger zijn opwachting als afgevaardigde tijdens de regering (*concentration républicaine*) geleid door de *radical* en ex-Kamervoorzitter Charles Floquet, die Tirard begin die maand was opgevolgd als premier. Niet veel later viel hij de republikeinse machthebbers en het republikeinse bestel hard aan en stelde constitutionele verandering voor. Enkele van zijn eisen waren het houden van een constitutionele vergadering met een expliciet mandaat; afschaffing van de senaat of tenminste directe verkiezing van senatoren; de ministeriële verantwoordelijkheid zo aanpassen dat de wetgevende macht de uitvoerende niet kon verzwakken; invoering van een presidentieel veto voor parlementaire wetten; incompatibiliteit van het ministersambt en een mandaat als afgevaardigde.¹¹² Op 12 juli vroeg Boulanger om ontbinding van de *Chambre* en diende daarbij zijn eigen ontslag in als afgevaardigde. De reactie daarop van premier Floquet leidde tot een duel tussen de twee. Hoewel Boulanger dat verloor en ernstig gewond raakte, bleef het hem in diverse deelverkiezingen voor de wind gaan. Op 27 januari 1889 won hij zelfs de deelverkiezingen in het sleuteldepartement Seine, en versloeg daar de republikeinse establishment kandidaat met circa 245.000 tegen 163.000 stemmen, op een totaal van grofweg 444.000.¹¹³ Het was omineus dat met name in de volkswijken massaal op de generaal was gestemd, wat een nationalistische, anti-parlementaire ‘draai’ van Parijs inluidde.¹¹⁴ Er gingen bovendien geruchten van een staatsgreep, maar zover wilde Boulanger niet gaan. Hij zette zijn kaarten op de algemene verkiezingen van september.

Zijn republikeinse tegenstanders hergroepeerden zich.¹¹⁵ De vrijmetselaars met hun in mei 1888 door onder anderen door *radicaux* Clemenceau en Arthur Ranc opgerichte *Société*

¹¹⁰ Hierin was hij niet uniek. Naast de anarchisten keerden in de late jaren 1880 ook delen van de arbeiders- en middeklasse de parlementaire republiek de rug toe. Factoren die hier een belangrijke rol bij speelden waren de economische onzekerheid, de sociaal conservatieve politiek van de republiek, de instabiliteit van regeringen en de invloed van de pers. Vgl. Mayeur, *Les Débuts*, 165-166. Volgens Goguel begon dit proces al in 1848. Vgl. Goguel, *La politique des partis*, 36.

¹¹¹ Zoals opgemerkt zagen nationalistes als Paul Déroulède herziening als een pad naar herstel van de Franse militaire slagkracht t.o.v. Duitsland. Vgl. Mayeur, *Les débuts*, 167. Hoewel Boulanger Déroulède's zorg voor het Franse aanzien in het buitenland deelde, was zijn parlementaire kritiek breder (niet alleen verbonden aan revanchisme). Wat de *radicaux* betreft was de herziening vooral bedoeld om hindernissen op te ruimen tegen hun progressieve republikanisme.

¹¹² Zie bijv. het *Journal Officiel* van 5 juni 1888, 87e Sessie (Séance du lundi 4 juin 1888) 1627-1632.

¹¹³ Rudelle, *La République Absolue*, 196 (paginanummer verwijst naar de uitgave van Éditions de la Sorbonne uit 2021).

¹¹⁴ Parijs was niet langer (alleen) een dominant ‘linkse’ stad. Mayeur, *La vie politique*, 129.

¹¹⁵ Net als in de tweede ronde van de Kamerverkiezingen van oktober 1885 (toen om een overwinning van rechts te voorkomen) volgden republikeinen een politiek van concentratie.

des droits de l'homme et des citoyens kwamen op voor de parlementaire republiek en gooiden hun gewicht in de strijd. Geen nieuwe Caesar, was de leus met een verwijzing naar Napoleon I en III.¹¹⁶ Intussen nam het parlement Floquets voorstel voor een nieuwe verkiezingswet aan. Met steun van de *opportunistes* en een deel van de *radicaux* werd het systeem van departementale kieslijsten vervangen door het stemmen per arrondissement of district, wat vele kleine verkiezingen betekende (en de noodzaak om als kandidaat een district te kiezen) in plaats van één grote, departement-brede verkiezing die, zo was gebleken, als een groter podium kon dienen voor demagogen. De *opportunistes* verenigden zich echter met politiek rechts om andere voorstellen van Floquet te torpederen: een winstbelasting en directe verkiezing van senatoren in twee rondes. Een nederlaag die in februari tot zijn aftreden leidde.¹¹⁷

Ook electoraal waren er voor Boulanger niet alleen successen. In de Ardèche lieten 'zijn' conservatieve kiezers het afweten en brachten zo zijn nederlaag teweeg, terwijl hij het in de republikeinse bastions in het Oosten en Zuidoosten van het land niet eens probeerde.¹¹⁸ In maart 1889 deed Boulanger een uiterste poging om katholieke stemmen te winnen; bij een banket georganiseerd door Jules Delahaye, de journalist en later de afgevaardigde die het Panamaschandaal in de Kamer zou onthullen, hield hij een toespraak waarin hij ze uitnodigde om de Derde Republiek te aanvaarden als een republiek die ten opzichte van religie liberaal en tolerant zou moeten zijn: '*une République ouverte*'. De toespraak mishaaide monarchistische leiders die op Boulanger rekenden voor hun eigen doeleinden, terwijl links hem wegzette als 'leider van de klerikalen'.¹¹⁹

Intussen kwam de tegenbeweging op stoom. Floquets opvolger en tevens voorganger Tirard (februari 1889- maart 1890) ging verder op de ingeslagen anti-boulangistische weg. Zijn minister van Binnenlandse Zaken, Ernest Constans, liet de *Ligue des Patriotes*, vanaf het begin een belangrijke steunpilaar van de beweging, ontbinden. De parlementaire immuniteit van enkele ligaleden (boulangistische afgevaardigden) werd opgeheven, wat de weg vrij maakte voor een strafrechtelijke vervolging: wegens het vormen van een geheim genootschap. Geruchten circuleerden dat ook Boulanger zelf zou worden opgepakt omdat hij een gevaar zou vormen voor de staatsveiligheid.¹²⁰ Begin april 1890 vluchtte hij naar Brussel.

¹¹⁶ Mayeur, *Les débuts*, 175; Mayeur, *La vie politique*, 130.

¹¹⁷ De *opportunistes* achtten Floquet bovendien niet in staat het boulangisme een halt toe te roepen. Mayeur, *La vie politique*, 130.

¹¹⁸ Mayeur, *La vie politique*, 129.

¹¹⁹ 'Chef des cléricaux'. Geciteerd uit: ibidem, 131. Met zijn oproep tot aanvaarding was Boulanger de paus voor; die zou eind 1890 via de kardinaal van Algiers, Charles Lavigerie, hetzelfde opperen.

¹²⁰ Mayeur, *La vie politique*, 132.

In Frankrijk zelf denderde de anti-boulangistische operatie door. De Senaat trof voorbereidingen om bijeen te komen als hoogste rechtbank om Boulanger samen met twee medestanders, Arthur Dillon en Henri Rochefort, te berechten voor staatsondermijnende misdrijven waarvoor het de exclusieve bevoegdheid had. Volgens aanklager Quesnay de Beaurepaire (ook tijdens de Panama-affaire nog in functie), die in zijn requisitoir geen enkel concreet bewijs presenteerde, hadden de verdachten onder meer gedurende 1886, 1887, 1888 en 1889 “*concerté et arrêté un complot ayant pour but soit de détruire ou de changer le gouvernement, soit d’exciter les citoyens ou habitants à s’armer contre l’autorité constitutionnelle*”, oftewel een complot beraamd gericht tegen de regering danwel om de Fransen aan te zetten zich te wapenen tegen de overheid.¹²¹

Daarnaast werd het in juli 1889 bij wet verboden om in meerdere verkiezingsdistricten kandidaat te staan. Waar dit al betekende dat Boulanger in slechts één arrondissement had kunnen meedoen aan de landelijke verkiezingen – hetgeen de reikwijdte van zijn campagne aanzienlijk had beperkt – werd via de bijkomende verplichte verklaring van kandidaatstelling een massale proteststem op Boulanger verhinderd. De kalmte leek intussen terug te keren, niet in de laatste plaats doordat de aandacht verschoof naar de op 5 mei geopende Wereldtentoonstelling, die ook de positie van de Republiek verstevigde.¹²² Twee maanden voor het einde van die tentoonstelling bevond een grote meerderheid van de senatoren Boulanger schuldig aan het beramen van een complot tegen en het uitvoeren van een aanval op de regering; hiervoor werden onder meer de feiten van 8 juli 1887 op het Gare de Lyon aangevoerd. Bij verstek werd hij veroordeeld tot levenslange verbanning en gevangenhouding in een versterkt fort. Opmerkelijk genoeg deed het oordeel weinig stof opwaaien.¹²³ Boulanger, nu onverkiesbaar, liet het er bovendien niet op aankomen. In 1891, na een verblijf in onder meer Londen en op Jersey, pleegde hij in Brussel zelfmoord op het graf van zijn minnares, Marguerite de Bonnemains.

1.3 Nasleep en betekenis

De dood van Boulanger betekende niet het einde van het boulangisme. Per saldo leverden de verkiezingen van september een overwinning op voor de gevestigde republikeinse partijen:

¹²¹ Geciteerd uit: Rudelle, *La République Absolue* (Éditions de la Sorbonne 2021) 220-221.

¹²² Mayeur, *La vie politique*, 132.

¹²³ Agulhon, *La République*, I, 66-67; Mayeur, *La vie politique*, 132; Garrigues, *Histoire du Parlement*, 286; *Le Petit Journal*, 13, 14, 15 en 16 augustus 1889. NB. Als tekenend voor de stemming wijst Mayeur op het banket dat enkele dagen na Boulangers veroordeling ter ere van de wereldtentoonstelling voor 19.000 burgemeesters werd georganiseerd. Ook president Carnot was daarbij aanwezig. Mayeur, *La vie politique*, 132.

366 zetels tegen 168 voor rechts, op een totaal van 576. Rechts en de boulangisten samen wonnen op een totaal van ongeveer 7,5 miljoen nauwelijks 100.000 stemmen meer dan in 1885. Maar ondanks hun zwakke landelijke organisatie slaagden ze er toch in om 42 zetels te winnen; één ging er naar schrijver en journalist Maurice Barrès. Met name in Parijs presteerden ze goed.¹²⁴ Buiten de steden was het een ander verhaal. Het ontbreken van een stabiele organisatie alsook geschikte kandidaten die het konden opnemen tegen lokale notabelen speelde de boulangisten parten. Dikwijls steunden ze monarchistische of bonapartistische kandidaten, terwijl de conservatieven zich juist van het boulangisme distantieerden.¹²⁵ Voor wat de boulangistische afgevaardigden betreft: net als hun kiezers, die zich van de *opportunistes* en *radicaux* hadden afgekeerd, evolueerden zij in de jaren 1890 naar het nationalisme of socialisme (of, in het geval van Barrès, een mix van deze twee).¹²⁶ Om die reden ziet de Israëlische historicus Zeev Sternhell in laatstgenoemde een voorloper van het fascisme.¹²⁷

Niet alleen werden boulangistische afgevaardigden gekozen in de *Chambre*, ook het politieke landschap veranderde wezenlijk. Zo zorgde de boulangistische crisis ervoor dat een deel van de teleurgestelde en voorheen gematigde of progressieve republikeinen hun heil voortaan bij de socialisten zochten. Op rechts vond een splitsing plaats. Monarchistische ambities werden gedwarsboomd: de monarchisten hadden op het verkeerde paard gewed.¹²⁸ Het échec deed paus Leo XIII ertoe besluiten om Franse katholieken op te roepen zich achter de republiek te scharen (dat wil zeggen de republikeinse staatsvorm te accepteren); het legitimisme verdween als politieke kracht.¹²⁹ Het nationalisme groeide daarentegen en ontwikkelde zich van een revanchistisch en vaak links (bijvoorbeeld de oppositie van de

¹²⁴ Mayeur, *La vie politique*, 133-134; Mayeur, *Les débuts*, 180. NB. De boulangistische stemmen gingen vooral ten koste van *extrême gauche* en de conservatieven.

¹²⁵ Ibidem, 133. Zoals Mayeur opmerkt bevestigde de landelijke uitslag de trend die enkele maanden daarvoor al was gebleken bij regionale en lokale verkiezingen; daarin presteerden boulangisten matig tot slecht.

¹²⁶ Parijs speelde aldus een belangrijke rol in de evolutie van het nationalisme in Frankrijk. De buitenwijken van de stad werden echter in toenemende mate 'rood' of socialistisch. Mayeur, *Les débuts*, 178-180. Over de connectie tussen boulangisme en socialisme en specifiek over Barrès, zie Sheri Berman, *The Primacy of Politics. Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century* (Cambridge etc. 2006) 82 en 83. Over parlementair boulangisme en socialisme na 1889, zie C. Stewart Doty, 'Parliamentary Boulangism after 1889', *The Historian*, vol. 32 (2), 1970, 250-269; zoals Hutton stelt: 'boulangism ended on a socialist note.' Maar zeker niet alle socialisten waren van het boulangisme gecharmeerd. Hutton, 'Popular Boulangism and the Advent of Mass Politics in France, 1886-1890', 96 (citaat) en 98.

¹²⁷ Zeev Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français* (Parijs 1972). Zie ook Zeev Sternhell, *La Droite Révolutionnaire, 1885-1914: les origines françaises du fascisme* (Parijs 1978).

¹²⁸ Sirinelli (ed.), *Histoire des droites en France*, tome I, 191. Zoals in de inleiding opgemerkt wordt Boulanger wel de 'grafgraver' van de monarchistische ambities van rechts genoemd. Vgl. Philippe Levillain, *Boulanger, fossoyeur de la Monarchie* (Parijs 1982). NB. Dit feit bespoedigde juist de acceptatie door gematigde conservatieven van de republiek.

¹²⁹ Winock, *La Droite*, 45. Winock wijst er echter ook op dat in legitimistische kringen het sociale katholicisme ontstaat, met René de La Tour du Pin en Albert de Mun als belangrijke aanjagers.

radicaux tegen Ferry's koloniale politiek) patriottisme naar een anti-parlementaire, autoritaire en in toenemende mate ook antisemitische stroming, waarvan Parijs het hart zou vormen.¹³⁰ Indirect versterkte het boulangisme het politieke gewicht van de provincies.¹³¹ Het maakte de republikeinse gevestigde orde – met name *opportunistes* – gevoeliger voor sociale hervormingen, stimuleerde de organisatie van vakbonden in diverse steden en vormde bovendien een les in politieke organisatie (wat dit laatste betreft letten met name de socialisten goed op).¹³²

Op een fundamenteeler niveau toonde de boulangistische episode wat volgens Agulhon gold als een belangrijke karakteristiek van de Franse politiek tussen 1879 en 1889. Die was enerzijds te gecompliceerd in het parlement, waar persoonlijke rivaliteiten dikwijls prevaleerden boven democratische afwegingen of het nationale belang, wat onduidelijkheid creëerde voor de buitenwacht en politieke instabiliteit veroorzaakte. Anderszijds was die te simplistisch in crisistijd: fundamentele kritiek op het functioneren van de republiek werd te vaak gelijkgesteld aan anti-republikanisme.¹³³ Boulanger verbond constitutionele herziening aan anti-parlementarisme, de vermeende trage, moeizame, inefficiënte en door zelfzucht gedreven machinaties van het parlement, met name de *Chambre*.¹³⁴ Maar hoewel hij niet voor een terugkeer van de monarchie of het keizerrijk pleitte, zorgde de boulangistische crisis

¹³⁰ Mayeur, *La vie politique*, 135. Ferro (*Histoire de France*, 318) beschrijft Boulanger als de eerste man die de angst belichaamde dat de parlementaire republiek niet in staat zou zijn om de demografische, economische en psychologische uitdagingen of bedreigingen aan te kunnen die Frankrijk het hoofd moest bieden. Volgens Dupuy was de 'verrechtsing' van zowel het nationalisme als het Parijse electoraat vooral te wijten aan de grotere rol die de lagere en middengroepen van de bourgeoisie speelden in het antiparlementarisme. Roger Dupuy, *La politique du peuple. Racines, permanences et ambiguïtés du populisme* (Parijs 2002) 192-193. Levillain benadrukt een zekere continuïteit: de Parijse buurten die op 27 januari 1889 in meerderheid voor Boulanger stemden, kozen in de presidentiële verkiezingen van 1848 voor Louis Napoleon. Volgens Levillain was Parijs in 1889 nog altijd een bakermat van sociaal-patriottische democratie. 'Les droites en République', in: Sirinelli (ed.), *Histoire des droites en France*, tome I, 191. Echter meer nog dan 1848 was de gewelddadige onderdrukking van de Commune een sleutelervaring voor dit sociaal-radical en patriottische Parijse electoraat. Vgl. Goguel, *La politique des partis*, 37. NB. Paradoxaal genoeg speelde uitgerekend Boulanger daarin een rol. Dat werd hem kennelijk vergeven.

¹³¹ Mayeur, *Les débuts*, 179-180. Volgens Mayeur zorgde dit ervoor dat het republikeinse radicalisme daar wortel kon schieten. Dit proces werd versterkt door de herintroductie van het districtensysteem en het verbod op meervoudige kandidaturen.

¹³² Hutton, 'Popular Boulangism and the Advent of Mass Politics in France, 1886-1890', 96-97, 100 en 102.

¹³³ Agulhon, *La République*, I, 68 en 73. Vgl. Mollier, *Le scandale de Panama*, 28-29. Rudelle's analyse snijdt een verwante kwestie aan: de nadruk op ideologie zorgde er in de Derde Republiek voor dat het veel moeilijker was om compromissen te bereiken die vanuit electoraal oogpunt verdedigbaar waren. Rudelle, *La république absolue*, 288-291.

¹³⁴ Zoals altijd waren er voorgangers. Stokebrand Henri Rochefort schreef al in de jaren 1870 over parlementaire verrotting en vergeleek die met tyfus. De bonapartistische kritiek had een vergelijkbare oriëntatie. Pierre-Alexandre Boursion, *L'Affaire Panama* (Parijs 2006), 58; Goguel, *La politique des partis*, 45. Wat die laatste kritiek betreft: die gaat zeker al terug tot 1848. Zie Pierre Rosanvallon, *Le siècle du populisme. Histoire, théorie, critique* (Parijs 2020) 88 e.v.

ervoor dat oproepen tot constitutionele herziening of institutionele verandering met een flinke dosis wantrouwen werden bejegend.¹³⁵

Boulangers anti-parlementaire diagnose van de Franse politieke problemen betekende tot slot niet alleen een uitdaging voor de zittende republikeinse machthebbers in de late jaren 1880. Zijn retoriek, die met name bij *Le Petit Journal* deels al aanwezig was in het publieke discours, liet haar sporen na in de politieke taal. Dit was enkele jaren later te zien tijdens het Panamaschandaal, maar ook daarna zou zij (tot in het decennium na de Tweede Wereldoorlog) met een zekere regelmaat terugkeren.¹³⁶ Dit betrof niet alleen extreem linkse of rechtse tegenstanders van de republiek.

Hoe wordt het boulangisme historisch geduid? In haar boek *La République Absolue* beschrijft de Franse historica Odile Rudelle beknopt een aantal interpretaties: de beweging als een gevolg van de gebrekkige politieke opvoeding van het Franse volk; als een Caesarcomplex van een volk dat valt voor een uniform; als het gevolg van economische problemen. Zelf ziet ze het boulangisme primair als een institutionele crisis.¹³⁷ Andere historici leggen de nadruk elders. Volgens Mayeur was Boulanger een middelmatige leider en overstijgt het belang van het boulangisme hem. Wat dat laatste betreft benadrukt Mayeur de al genoemde veranderde politieke geografie.¹³⁸ Historicus Jacques Néré onderstreepte al in het midden van de vorige eeuw de steun voor het boulangisme van ontevreden arbeiders; hierbij speelde de economische crisis van 1882 een instrumentele rol.¹³⁹ Sternhell ziet de beweging als een niet-marxistische vorm van socialisme en als de kraamkamer van het Franse fascisme.¹⁴⁰ Robert Lynn Fuller behandelt het boulangisme als voorloper van het rechtse nationalisme.¹⁴¹ De Canadese historicus William D. Irvine benadrukt vooral haar rol als hulptroep(en) van het monarchisme, terwijl Philippe Levillain beschrijft hoe (de ondergang van) het boulangisme in feite ook het einde betekende van de machtsaspiraties van monarchistisch rechts.¹⁴²

¹³⁵ Mayeur, *Les débuts*, 179-180.

¹³⁶ In de twintigste eeuw valt bijvoorbeeld te denken aan de jaren '30 (de Stavisky-affaire) en de na-oorlogse jaren, waarin het thema van constitutionele herziening opnieuw relevant was.

¹³⁷ Odile Rudelle, *La République Absolue* (Parijs 1982) 105.

¹³⁸ Mayeur, *La vie politique*, 135.

¹³⁹ Jacques Néré, *La crise industrielle de 1882 et le mouvement boulangiste* (Université de Paris 1959). NB. Ik heb dit boek niet apart kunnen bestuderen, maar in verschillende publicaties wordt verwezen naar zijn these, waaronder in Mayeur, *La vie politique* (119) en in Lehning, *To be a Citizen* (156).

¹⁴⁰ Zeev Sternhell, *La Droite Révolutionnaire, 1885-1914: les origines françaises du fascisme* (Parijs 1978).

¹⁴¹ Robert Lynn Fuller, *The origins of the French nationalist movement* (Jefferson (NC) 2012).

¹⁴² William D. Irvine, *The Boulanger Affair Reconsidered. Royalism, Boulangism and the Origins of the Radical Right in France* (Oxford 1989); Philippe Levillain, *Boulanger, fossoyeur de la Monarchie* (Parijs 1982).

Een van interessantste duidingen in de context van dit onderzoek komt van de Amerikaanse historicus James R. Lehnig.¹⁴³ Een van de belangrijkste dimensies van het boulangisme is volgens hem de wijze waarop de beweging opereerde in de politieke cultuur van de Derde Republiek. Eén aspect van die cultuur was het streven om de republikeinse idee van de republiek te ontdoen van zijn gewelddadige historische connotaties (van 1793, 1848 en 1871). In plaats daarvan moest er een staatsvorm – de republiek – komen die, in de woorden van founding father Adolphe Thiers, de Fransen ‘het minst verdeelde’ (*‘divise le moins’*). Dat moest echter gebeuren op een specifieke manier: door algemeen mannenkiesrecht gekozen vertegenwoordigers traden in de plaats van de soevereine natie.¹⁴⁴

Boulanger toonde een alternatief. Zijn politieke massacampagnes speelden daarbij een essentiële rol. De boulangistische campagne deed wat niet eerder of slechts spaarzaam was gedaan: het inzetten van kranten, posters, liedjes en bijeenkomsten om hun kandidaat, Boulanger, in beeld te krijgen en te houden bij kiezers.¹⁴⁵ Campagnebijeenkomsten waren een *happening*. Door zijn politieke massacampagnes door het land heen, gericht op massale politieke participatie, suggereerde Boulanger als het ware een alternatief voor het officiële republikeinse dogma van politieke participatie (voor mannen) via het stembiljet.¹⁴⁶ Dat alternatief was een mobilisatie van de ‘revolutionary crowd’, waarin een revolutie omwille van de revolutie werd verlangd; het boulangisme kan volgens Lehnig worden gezien een voorloper van het tijdperk van massapolitiek.¹⁴⁷

Boulanger – we volgen nog steeds Lehnig – verenigde bovendien een aantal aspecten van het Franse verleden in zich: hij was het prototype sterke man, een patriottische generaal die een einde zou maken aan de onvrede over het parlementaire bestel van de Derde Republiek. Zijn staat van dienst en retoriek boden zoals we zagen voor ieder wel wat wils. Tegelijkertijd poogde de boulangistische campagne aan te sluiten bij revolutionair erfgoed. Zo kondigde een circulaire uit 1888 het huwelijk aan van Boulanger, zoon van Frankrijk, met

¹⁴³ De navolgende vier alinea’s zijn gebaseerd op Lehnig, *To be a Citizen*, 155-181.

¹⁴⁴ Mayeur refereert in dit verband aan *‘la philosophie profonde du régime’*: volkssoevereiniteit die tot uiting komt in parlamentsverkiezingen met de beide Kamers als *‘maitresses du pouvoir’*. De president (immers verkozen door de Assemblée nationale oftewel het parlement in gezamenlijke zitting) en de regering (via de benodigde steun in de Kamer) zijn van die parlementaire macht afhankelijk. Zie Mayeur, *La vie politique*, 105.

¹⁴⁵ Zie ook Jacques Néré, *Le Boulangisme et la presse* (Parijs 1964).

¹⁴⁶ Vgl. Mayeur, *La vie politique*, 81. Het stembiljet, onderstreept Mayeur, was evenwel niet de enige vorm van participatie van burgers aan de politiek; die vond ook plaats via vieringen en manifestaties: de rituelen van een *‘véritable liturgie républicaine’*. Niet in de laatste plaats betrof dit het jaarlijkse 14 juli feest, maar ook de oprichting van standbeelden en begrafenissen van belangrijke republikeinen. Mayeur, *La vie politique*, 83-84. vgl. Maurice Agulhon, *Marianne au pouvoir, l’imagerie et la symbolique républicaines de 1880 à 1914* (Parijs 1989).

¹⁴⁷ Of dit puur revolutie om de revolutie was is de vraag; er waren genoeg concrete politieke grieven.

Marianne, de vrouwelijke belichaming van de republiek, op 14 juli. In augustus van hetzelfde jaar stond hij op een verkiezingsposter afgebeeld met de titel “De schoonmaak. Ze gaan allemaal hun biezen pakken” (“Le Coup de Balai, Tous Vont Décamper”) terwijl hij met een zwaard met daarop de woorden “Voix du Peuple” in zijn handen afgevaardigden de Kamer uitsmeet, met achter hem een blozende *Marianne*. Volgens een liedtekst op dezelfde poster zouden “de vijfhonderd luie koningen van de Kamer dankzij Boulanger allemaal vertrekken. Maar dit is niet de coup van de tweede december: de ontbinding zal tot herziening leiden.”¹⁴⁸ Ook werden liedjes over hem gemaakt, gebaseerd op de Marseillaise.

Juist die combinatie van de brede aantrekkingskracht, het dubbele historische appèl – aan de ene kant belichaamd door Boulanger zelf en aan de andere kant als het beroep op het volk tegen de gekozen vertegenwoordiging (‘popular intervention against assemblies’) – en de actieve campagneorganisatie gericht op mobilisatie van kiezers maakte de boulangistische uitdaging aan het adres van de republikeinse elite volgens Lehning zo formidabel.¹⁴⁹

Boulanger stelde de legitimiteit van de politieke elite en die van de politieke, constitutionele structuur ter discussie. De generaal en zijn beweging mobiliseerden een deel van de massa dat zich tot dan toe politiek onvoldoende vertegenwoordigd voelde. Deze elementen samen zorgden voor een gevaarlijke mix, die het startschot vormde voor een bredere maatschappelijke discussie over de (volgens sommigen afwezige) merites van het politieke systeem. Dat maakt de boulangistische crisis bijzonder geschikt om te dienen als vindplaats voor republikeinse opvattingen over het functioneren van de republiek. Om precies te zijn, voor historisch onderzoek naar een kritisch discours in twee republikeinse kranten over de bestaande institutionele democratie.

Zagen *Le Petit Journal* en *Le Temps* de boulangistische storm als een reactie op de gebreken van het systeem? Zo ja, wat waren volgens hen die gebreken? Eenzelfde soort vraag kan worden gesteld ten aanzien van het Panamaschandaal. Hoe verschilde hun perspectief op de twee crises? Wat moest er gebeuren? Door het analyseren van de opvattingen van *Le Petit Journal* en *Le Temps*, zo zal blijken, komen diverse ambivalenties aan de orde in hun commentaren, niet in de laatste plaats in hun houding ten opzichte van het parlementaire bestel, maar ook een fundamentele, door Lehning al benoemde spanning: tussen de visies op

¹⁴⁸ De liedtekst is een vertaling vanuit het Engels: ‘The five hundred lazy kings of the Chamber all are going to leave thanks to Boulanger. But this is not the coup of the second of December: the Dissolution will lead to Revision.’ Geciteerd uit: Lehning, *To be a Citizen*, 158. NB. *Niet de coup van de tweede december*: dit verwijst naar de coup van 2 december 1851 van – toen nog president – Lodewijk Napoléon Bonaparte (de latere Napoléon III), die de basis legde voor het Tweede Keizerrijk.

¹⁴⁹ Lehning (157): ‘It bears close examination for what it tells us about the conjunction of the revolutionary legacy and new forms of mass politics, a combination that would become lethal for parliamentary institutions across Europe in the twentieth century.’

volkssoevereiniteit en representatieve democratie. Dit onderzoek poogt het standaardbeeld van voor- en tegenstanders van de republiek te corrigeren en zo tot een beter begrip te komen van het politieke debat binnen de Franse democratie.¹⁵⁰ En zoals ook in de inleiding staat te lezen, van de vertegenwoordigde democratie zelf en het terugkerende ongemak daarover.

Dit brengt ons bij een ander in dit verband relevant aspect van het boulangisme, te weten zijn rol als populistische beweging die met een anti-institutionele, soms vage retoriek als katalysator diende voor de heersende onvrede en die erin slaagde een coalitie te vormen van ideologisch tegengestelde groepen.¹⁵¹ Maar in hoeverre was het boulangisme daadwerkelijk populistisch? En wat was daar, in de Franse context, nieuw aan?

De eerste vraag kan worden beantwoord door terug te grijpen op het theoretisch kader uit de inleiding, met daarbij vooral de tweedeling tussen het protestpopulisme (*protestataire*) en het identiteitspopulisme (*identitaire*) in het hoofd. Zodoende zijn we ook beter toegerust om met name de commentaren in *Le Petit Journal* in de jaren 1887-1889 te plaatsen en analyseren. Maar eerst een waarschuwing. Met betrekking tot het populisme moeten enkele valkuilen worden vermeden. De eerste is om na het identificeren van een ideaaltype te concluderen dat geen enkel reëel (vroeger) bestaand fenomeen dit ideaal past: Isaiah Berlin noemde dit het ‘Cinderella complex’.¹⁵² Of het tegenovergestelde: aan de hand van identificatie van slechts een enkel populistisch thema of element concluderen dat we te maken hebben met populisme tout court.

Als we als uitgangspunt het verkiezingsmanifest uit 1888 nemen, dan kunnen we vaststellen dat diverse populistische ingrediënten daarin een rol speelden. Om te beginnen sneed het door sociale klassen heen. Boulanger werd zoals gezegd niet alleen opgevoerd als beschermer van de arbeiders, maar ook van de handel en industrie. Dat riekte naar nationaal-protectionisme. Het feit dat hij – en niemand anders – die beschermersrol op zich zou nemen duidde op een ander element: een sterke, charismatische leider. Het boulangisme was voorts sterk nationalistisch (revanche) en anti-parlementair (Boulanger hekelde de vermeende preoccupatie met het eigenbelang van afgevaardigden en de corruptie), terwijl zijn eigen

¹⁵⁰ Vgl. Bösch, *Öffentliche Geheimnisse*, 4 en 6.

¹⁵¹ Over het boulangisme als populisme zie Patrick H. Hutton, ‘Popular Boulangism and the Advent of Mass Politics in France, 1886-1890’, *Journal of Contemporary History*, 11 (1976), 85-106. Hutton onderscheidt een populistische fase (tot januari 1889) en, daarna, een politieke fase, ‘when the momentum generated by the movement was institutionalized, and in which Boulanger played a role of diminishing importance’; Guy Hermet, ‘Foundational Populism’ in: Sergiu Gherghina, Sergiu Mișcoiu en Sorina Soare (eds.), *Contemporary Populism. A Controversial Concept and its Diverse Forms* (Newcastle upon Tyne 2013) 84-103 (vooral 95-103); Robert Eatwell, ‘Populism and Fascism’ in: Cristobal Rovira Kaltwasser, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo en Pierre Ostiguy (eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2017) 363-383, passim.

¹⁵² Geciteerd in Taggart, *Populism*, 2.

eerlijkheid werd benadrukt. Hij pleitte voor een grotere rol voor het volk middels referenda, terwijl zijn retoriek in grote mate om schuld (van de elite) en lof (het volk) draaide. Die conceptie van ‘het volk’ was bij Boulanger – anders dan bij veel van zijn volgelingen – niet antisemitisch.

Was dit nieuw? Deels zeker niet. Reeds de bonapartisten – te denken valt in het bijzonder aan de boeken en toespraken van Lodewijk Napoleon, de latere Napoleon III in de jaren 1830 en met name in 1848 – hadden een sterke antiplarlementaire instelling en prezen het volk, wantrouwig als ze waren jegens indirecte machtsuitoefening door bijvoorbeeld politieke partijen.¹⁵³ Het bonapartisme was echter veel minder liberaal dan het boulangisme en streefde naar inperking van de persvrijheid en de vrijheid van vereniging. Het was autocratischer. Voor het revanchisme dat Boulanger vertegenwoordigde gold dan weer dat dat al lange tijd door de *radicaux* werd gesteund.

Echt nieuw of origineel aan het boulangisme waren voornamelijk drie zaken. Om te beginnen de vereniging van alle elementen in één beweging die Boulanger wist te bewerkstelligen: de brede coalitie van *mécontents* of ontevreden. Daar waren er in 1888 veel van. Sommigen waren het al een tijdje en wachtten slechts de gelegenheid af. Voor anderen kwam de ontgoocheling later en viel zij niet los te zien van de vele regeringscrises en het Wilsonschaandaal. Het moment was dus gunstig voor een charismatische man om op het toneel te verschijnen en niet alleen zijn sluitende verklaring te geven voor alles wat misliep, maar ook een oplossing aan te reiken. Het moment had echter nog veel gunstiger kunnen zijn. Voor historici *not done*, maar als we voor een keer toegeven aan *what if history*: wat zou er zijn gebeurd als Boulanger tijdens het Panamaschaandaal (1892) nog had geleefd? Wellicht was het dan daadwerkelijk tot een populistisch regime gekomen.

Ook de gevoerde politieke campagne moet hier worden genoemd. Die richtte zich zoals beschreven met onder meer portretten, foto's en liedjes op de massa; dat was in Frankrijk nog niet eerder vertoond. Tenslotte was ook de specifieke vorm van constitutionele herziening die het boulangisme voorstond – binnen een republikeinse context maar gericht op een grondige opschudding van het parlementaire bestel – nieuw. Een herziening die door zijn vijanden werd gezien als een verkapte poging tot een staatsgreep. Die er echter, als we ruim een halve eeuw vooruitkijken, uiteindelijk met de Gaulle en de presidentiële Vijfde Republiek toch zou komen.

¹⁵³ Rosanvallon, *Le siècle* (Parijs 2020) 88 e.v. Rosanvallon behandelt het bonapartisme van Lodewijk Napoleon als een ‘moment populiste’ of populistische periode in de Franse geschiedenis. Dit in het besef dat de ideologie of stroming zeker niet naadloos op het populistisch ideaaltype aansluit.

Maar het boulangisme kan niet worden gereduceerd tot alleen die wens tot grondwettelijke herziening. Om terug te keren bij Lehning: de beweging berustte uiteindelijk ook op een alternatieve, populistische uitleg van het begrip soevereiniteit en keerde zich tegen de praktische representatie daarvan in het parlement van de Derde Republiek.